

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΣΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΥΠΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

1. Η κλασική μαρξιστική σκέψη

Η κλασική μαρξιστική σκέψη στο θέμα του σχηματισμού των περιφερειακών οικονομιών βρίσκεται, βασικά, σκόρπια στα άρθρα και επιστολές των Μαρξ-Ένγκελς, εκτός από μερικές αναφορές στο Κεφάλαιο, στο Μανιφέστο και στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, καθώς και στον *Ιμπεριαλισμό* του Λένιν και τη *Συσσώρευση Κεφαλαίου* της Ρόζας Λούξεμπουργκ. Το κοινό χαρακτηριστικό που μπορεί να συναχθεί από τα γραπτά των Μαρξ - Ένγκελς - Λένιν - Λούξεμπουργκ είναι η υπόθεση του «προοδευτικού» χαρακτήρα της ενσωμάτωσης των περιφερειακών χωρών στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Κατά την υπόθεση αυτή, οι περιφερειακές χώρες μπορούν να αναπτυχθούν καπιταλιστικά μόνο μέσω της ενσωμάτωσής τους στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά, διαδικασία η οποία θα οδηγήσει στην εκβιομηχάνιση τους και, επομένως, στη μείωση του ανοίγματος μεταξύ μητροπολιτικών και περιφερειακών χωρών (αν και το άνοιγμα πάντα θα υπάρχει ως συνέπεια των «νόμων» της άνισης καπιταλιστικής ανάπτυξης).

Η λογική συνέπεια της υπόθεσης αυτής ήταν η θετική υποστήριξη, από μέρους των Μαρξ - Ένγκελς ιδιαίτερα, όχι μόνο της διείσδυσης των μητροπολιτικών κέντρων στους κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς των περιφερειακών χωρών αλλά ακόμα και της αποικιοκρατίας, που γι' αυτούς αποτελούσε απλώς άλλη μία «ιστορική αναγκαιότητα» στη διαδικασία για την «πρόοδο» των χωρών αυτών'. Για τους Μαρξ - Ένγκελς, δηλαδή, δεδομένου ότι μόνο ο καπιταλισμός μπορεί να δημιουργήσει την οικονομική και τεχνολογική υποδομή που θα δώσει στην κοινωνία τη δυνατότητα να επιτρέψει την ελεύθερη ανάπτυξη κάθε μέλους της σύμφωνα με τις ικανότητές του, ο καπιταλιστικός μετασχηματισμός των «βαρβάρων», «ημιβαρβάρων» - όπως αποκαλούσαν τις περιφερειακές χώρες στο *Μανιφέστο* - ήταν αναγκαίο βήμα για

την τελική τους σωτηρία. Και εφόσον για τις μητροπόλεις η επέκταση στην περιφέρεια ήταν αναγκαίο επακόλουθο μέσα στη διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης, ενώ στις περιφερειακές χώρες ο καπιταλιστικός μετασχηματισμός, για λόγους που θα δούμε, ήταν αδύνατο να γίνει μέσω εσωτερικών αλλαγών στην κοινωνικό-οικονομική δομή, ο μόνος τρόπος που έμενε για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων των υπανάπτυκτων χωρών ήταν η ενσωμάτωση τους στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά².

Το μαρξιστικό επιχείρημα μπορεί να περιγραφεί συνοπτικά ως εξής: Κατά τη διάρκεια των πρώτων φάσεων της καπιταλιστικής ανάπτυξης (περίοδος πρωταρχικής συσσώρευσης και ληστείας των πρώτων υλών των υπανάπτυκτων χωρών, περίοδος διευρυμένης αναπαραγωγής και αντίστοιχης εκμετάλλευσης της περιφέρειας μέσω του εμπορίου) υπάρχει μια καθαρή εκροή κεφαλαίου από τις μη καπιταλιστικές στις καπιταλιστικές χώρες, που δημιουργεί και διευρύνει το αναπτυξιακό άνοιγμα μεταξύ των δύο κατηγοριών χωρών. Στην περίοδο, όμως, του πλήρως αναπτυγμένου ανταγωνιστικού καπιταλισμού, οι αποικίες ενσωματώνονται στο καπιταλιστικό σύστημα ως αποτέλεσμα της καθαρής εκροής κεφαλαίου από τις καπιταλιστικές χώρες στην περιφέρεια, η οποία με τη σειρά της οφείλεται στην «τάση» του ποσοστού κέρδους να πέφτει και στην υψηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου στις μητροπόλεις. Έτσι, σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, το άνοιγμα μεταξύ αναπτυγμένων και υπανάπτυκτων περιοχών μειώνεται ως αποτέλεσμα της διαδικασίας μεταφοράς κεφαλαίου στις τελευταίες και της ενσωμάτωσής τους στην παγκόσμια αγορά, που θέτει τις βάσεις για τη δημιουργία μιας σύγχρονης βιομηχανίας ανάλογης με αυτήν των μητροπολιτικών χωρών³.

Όσον αφορά τον Λένιν, αν και στον *Ιμπεριαλισμό* εξετάζει κυρίως τη δημιουργία του μονοπωλιακού καπιταλισμού από τη μεριά των μητροπόλεων, εν τούτοις η πίστη του στην ταχεία ανάπτυξη του καπιταλισμού στις περιφερειακές χώρες, μέσω της ενσωμάτωσής τους στην παγκόσμια αγορά, είναι ακλόνητη⁴. Έτσι, παρά το γεγονός ότι το λενινιστικό επιχείρημα βασίζεται στην υπόθεση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, ως προς τις μητροπολιτικές χώρες, και τις συνθήκες υπερπαραγωγής που οδηγούν στην ανάγκη εξαγωγής κεφαλαίου (σε αντίθεση με τη μαρξιστική υπόθεση της «τάσης του ποσοστού κέρδους για εξίσωση υπό συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού»), το συμπέρασμα είναι το ίδιο: ο καπιταλισμός αναπτύσσεται γρήγορα στις αποικιοκρατούμενες περιοχές και τείνει σε στασιμότητα στις μητροπόλεις⁵.

Το καθαρότερο όμως επιχείρημα υπέρ του προοδευτικού ρόλου

του μητροπολιτικού κεφαλαίου στην περιφέρεια αναπτύχθηκε από τη Ρόζα Λούξεμπουργκ. Κατά την αντίληψη αυτή, ένα κλειστό καπιταλιστικό σύστημα είναι αδιανόητο, μια και η διευρυμένη αναπαραγωγή είναι αδύνατη χωρίς την είσοδο στο καπιταλιστικό σύστημα νέων στοιχείων που επιτρέπουν την «πραγματοποίηση» (realisation) της υπεραξίας που παράγεται σε κάθε κύκλο αναπαραγωγής κεφαλαίου. Η συνέπεια αυτής της μαζικής εξαγωγής κεφαλαίου προς την περιφέρεια είναι η εκβιομηχάνισή της και η μείωση του ανοίγματος μεταξύ αυτής και του κέντρου. Φυσικά, η διαδικασία αυτή είναι αντιφατική και οδηγεί στη δημιουργία ενός κλειστού παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος που, εξ ορισμού, σημαίνει και το τέλος του συστήματος αυτού⁶.

Συμπέρασμα: η κλασική μαρξιστική σκέψη, αν και ξεκινά από διαφορετική αιτιολογία (οι μητροπολιτικές χώρες εξαγωγή κεφαλαίου στις περιφερειακές χώρες εξαιτίας του «νόμου της πτώσης του ποσοστού κέρδους», των χαμηλών μισθών στις υπανάπτυκτες χώρες, καθώς και της αδυναμίας εξεύρεσης επικερδών επενδυσιακών διεξόδων στο εσωτερικό - υποκατανάλωση), καταλήγει βασικά στο ίδιο συμπέρασμα με την ορθόδοξη (αστική) οικονομική σκέψη: ότι, δηλαδή, η ενσωμάτωση των περιφερειακών χωρών στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά θα καταλήξει τελικά στην εκβιομηχάνιση και ανάπτυξη των χωρών αυτών, μειώνοντας έτσι το άνοιγμα μεταξύ μητροπολιτικών και περιφερειακών χωρών⁷.

Η κλασική αυτή μαρξιστική θέση έρχεται, βέβαια, σε πλήρη σύγκρουση με τη σημερινή εξέλιξη των υπανάπτυκτων χωρών που, αναμφίβολα, έδειξε ότι η ενσωμάτωση των υπανάπτυκτων χωρών στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά όχι μόνο δεν οδήγησε στη δημιουργία ολοκληρωμένων καπιταλιστικών σχηματισμών στην περιφέρεια αλλά, αντίθετα, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη συνεχή τους υπανάπτυξη και τον αποκλεισμό οποιασδήποτε αυτόνομης, αυτοπροσανατολιζόμενης ανάπτυξης⁸. Η εξέλιξη αυτή, κυρίως, οδήγησε στη δημιουργία της νεομαρξιστικής σχολής των «τριτοκοσμικών» (με την οποία ήρθαν σε σύγκρουση πολλοί «ορθόδοξοι» μαρξιστές), που ξεκινά από τη διαμετρικά αντίθετη προς την κλασική μαρξιστική υπόθεση του οπισθοδρομικού χαρακτήρα του ρόλου του ξένου κεφαλαίου στις περιφερειακές χώρες και της διαδικασίας ενσωμάτωσης στην παγκόσμια αγορά⁹. Η αρχή έγινε με τον P. Baran¹⁰, κατά τον οποίο το άνοιγμα μεταξύ μητροπολιτικών και περιφερειακών χωρών διευρύνεται αντί να μικραίνει, ως συνέπεια της ενσωμάτωσης των τελευταίων στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα και της απομύζησης του οικονομικού πλεονάσματός τους, υπό συνθήκες μονοπωλιακού καπιταλισμού.

Ο Α.Γ. Frank, επεκτείνοντας και τεκμηριώνοντας το ίδιο επιχείρημα, έδειξε τον καθαρά οπισθοδρομικά χαρακτήρα του ξένου κεφαλαίου στις υπανάπτυκτες χώρες, που οδηγεί στην «ανάπτυξη της υπανάπτυξης» τους¹¹. Ανάλογα, ο S. Amin¹² συμπεραίνει ότι η εξωστρέφεια και η αποδιάρθρωση των εξαρτημένων χωρών εκφράζουν έναν τρόπο ολοκλήρωσης μέσα στην παγκόσμια καπιταλιστική διαδικασία που εμποδίζει, κυρίως μέσω της διαδικασίας άνιση ανταλλαγής, την επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής να γίνει ο αποκλειστικός τρόπος παραγωγής στις χώρες αυτές. Η καταστροφή, επομένως, των προ-καπιταλιστικών σχηματισμών στις περιφερειακές χώρες, που επήλθε ως αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης των χωρών αυτών στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά, δεν οδήγησε στη δημιουργία καπιταλιστικών οικονομιών κατ' εικόνα και ομοίωση των μητροπολιτικών αλλά, αντίθετα, οδήγησε στη δημιουργία διαστρεβλωμένων και εξωστρεφών δομών, που επιβιώνουν μόνο σαν συμπληρώματα των κεντρικών χωρών. Από την άλλη μεριά, στην Ιαπωνία, όπου, λόγω ακριβώς της απομόνωσής της από την παγκόσμια αγορά την εποχή της εκβιομηχάνισής της, η καταστροφή των προ-καπιταλιστικών σχηματισμών έγινε μέσω μιας εσωτερικής διαδικασίας αλλαγής στην κοινωνικο-οικονομική δομή της (όπως, άλλωστε, συνέβη και στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες τον καιρό της εκβιομηχάνισής τους), βλέπουμε να πραγματοποιείται η καπιταλιστική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, που κατέληξε στη δημιουργία μιας εσωστρεφούς οικονομικής δομής.

Πού στηριζόταν, όμως, η κλασική αυτή μαρξιστική αντίληψη ως προς το χαρακτήρα των περιφερειακών κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών; Μπορούμε να πούμε, συμφωνώντας με τον Avineri¹³, ότι δύο ήταν τα βασικά συστατικά στοιχεία αυτής της αντίληψης: Πρώτον, ο αμετάβλητος, στάσιμος και επομένως «ανιστορικός» χαρακτήρας των κοινωνιών αυτών. Σύμφωνα με τον Hegel¹⁴, από τον οποίο δανείστηκε την ιδέα ο Μαρξ, τα ασιατικά κράτη δεν έχουν ιστορία με την έννοια της ανθρώπινης διαδικασίας για την αλλαγή του περιβάλλοντος, μια και οι κοινωνίες αυτές στερούνται εσωτερικών μηχανισμών που μπορούν να επιφέρουν μεταβολές στην κοινωνικο-οικονομική υποδομή τους· οι μόνες, επομένως, αλλαγές που σημειώνονται αναφέρονται στο εποικοδόμημα¹⁵. Δεύτερον, η έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται στην έλλειψη ατομικής ιδιοκτησίας πάνω στη γη· ουσιώδες χαρακτηριστικό του τρόπου αυτού είναι η αυτάρκης ένωση χειροτεχνίας και γεωργίας στα πλαίσια της κομμούνας του χωριού, η οποία έτσι περικλείει μέσα της όλες τις συνθήκες για την παραγωγή και αναπαραγωγή του υπερπροϊόν-

τος και, από τη φύση της, αποκλείει την οικονομική εξέλιξη περισσότερο πεισματικά από οποιοδήποτε άλλο σύστημα. Κατά συνέπεια, ο ασιατικός τρόπος παραγωγής είναι μοναδικός σε σχέση με τους υπόλοιπους, με την έννοια ότι δεν υπάρχει εσωτερική δυναμική μέσα σ' αυτόν που, διαλεκτικά, οδηγεί στην παρακμή του¹⁶. καταστρέφεται μόνο από την εξωτερική δύναμη του καπιταλισμού, μια και η διαλεκτική της ιστορικής εξέλιξης δεν εφαρμόζεται ως προς τις κοινωνίες που αφορά ο τρόπος αυτός παραγωγής.

Η λογική συνέπεια του τρόπου αυτού αντίληψης των κοινωνιών που υπάγονται στον ασιατικό τρόπο παραγωγής (σ' αυτές, αναφέρει ρητά ο Μαρξ, ανήκουν η Κίνα, η Ινδία, το Μεξικό, το Περού, η Αραβία, η Περσία, η Τουρκία και πολλές άλλες, βέβαια, για τις οποίες ή δεν είχε τα ανάλογα στοιχεία ή δεν έτυχε να αναφερθεί) είναι ότι, αφού οι χώρες αυτές δεν μπορούν να οδηγηθούν μέσω της διαλεκτικής των εσωτερικών μεταβολών προς τον καπιταλισμό, δεν υπάρχει άλλη διέξοδος παρά να χαιρετίσουμε την ευρωπαϊκή αποικιακή επέκταση ως κτηνώδες αλλά αναγκαίο βήμα για τη νίκη του σοσιαλισμού. Ο μόνος τρόπος, δηλαδή, για να επιτευχθεί ένας επιτυχής εκσυγχρονισμός των ασιατικών κοινωνιών και η διαρθρωτική αλλαγή των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων ήταν, για τους Μαρξ - Ένγκελς, η ευρωπαϊκή επέκταση και η συνεπαγόμενη - μέσω της ενσωμάτωσης της περιφέρειας στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά - βίαιη εξαφάνιση του ασιατικού τρόπου παραγωγής¹⁷. Αν, μάλιστα, ο καπιταλισμός δεν προλάβει να ολοκληρώσει την αποστολή του αυτή, τότε, κατά τον Ένγκελς¹⁸, το νικηφόρο ευρωπαϊκό προλεταριάτο θα έπρεπε να αναλάβει την αποστολή αυτή.

Ο Μαρξ αναγνωρίζει βέβαια ότι στο έργο του έδωσε απλώς «ένα ιστορικό σχεδιάγραμμα της γένεσης του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη» και απορρίπτει την ιδέα ότι το μοντέλο του μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ιστορικο-φιλοσοφική θεωρία του δρόμου που κάθε λαός είναι πεπρωμένο του ν' ακολουθήσει, ανεξάρτητα από τις ειδικές ιστορικές συνθήκες¹⁹. Εν τούτοις, δε φαίνεται να έχει καμιά αμφιβολία για τη φύση της ασιατικής κοινωνίας ως στάσιμης, ανιστορικής, της οποίας η εξέλιξη μπορεί να προέλθει μόνο «απ' έξω», ως αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης της στην παγκόσμια αγορά.

Η κλασική μαρξιστική σκέψη, επομένως, δεν είναι σε θέση να συλλάβει το περιεχόμενο της ενσωμάτωσης των περιφερειακών χωρών στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, που συνίσταται - όπως διαπιστώνουμε στη μελέτη αυτή - στη διαστρέβλωση της οικονομικής δομής των χωρών αυτών από τις μητροπόλεις. Η κατα-

στροφή, δηλαδή, των ντόπιων «στάσιμων» κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών δε συνεπάγεται - όπως πίστευε ο Μαρξ - την αντικατάσταση τους από τους «προοδευτικούς» καπιταλιστικούς σχηματισμούς αλλά, αντίθετα, τη θεμελίωση των σχέσεων κυριαρχίας / εξάρτησης²⁰ στα πλαίσια μιας παγκόσμιας αγοράς. Ακόμα, όπως ήδη επισημίσαμε, η θέση αυτή δεν μπορεί να εξηγήσει το φαινόμενο μιας ασιατικής κοινωνίας, της ιαπωνικής, που - συγχρόνως με τον Μαρξ - βρισκόταν ήδη σε ένα στάδιο αυτόνομης ανάπτυξης των παραγωγικών της δυνάμεων, ακριβώς εξαιτίας της απομόνωσης της από τον ευρωπαϊκό επεκτατισμό και όχι της ενσωμάτωσης της στο ευρωπαϊκό σύστημα²¹.

Οι κλασικές αυτές μαρξιστικές θέσεις ούτε τυχαίες είναι ούτε μπορούν να δικαιολογηθούν με το συνηθισμένο δογματικό επιχείρημα ότι «ακόμα και αν η θεωρία έχει ατέλειες²², εκείνο που έχει σημασία είναι η μέθοδος», που συνήθως συνοδεύεται από την αναπόφευκτη αναφορά στον Λούκατς²³. Η μέθοδος, όμως, δεν μπορεί - όπως γίνεται συχνά, τελείως αντιδιαλεκτικά - να αποχωριστεί από το περιεχόμενο και, ιδιαίτερα, όταν ασχολούμαστε με την εξήγηση κοινωνικών σχέσεων και φαινομένων στην ιστορική τους προοπτική. Και αυτό γιατί οι κατηγορίες που συναπαρτίζουν μια μέθοδο είναι και οι ίδιες προϊόντα ιστορικής εξέλιξης. Αν, λοιπόν, οι Μαρξ - Ένγκελς ερμήνευσαν όπως ερμήνευσαν τη φύση των περιφερειακών κοινωνιών της εποχής, αυτό οφειλόταν αποκλειστικά στη μέθοδο²⁴ που χρησιμοποίησαν στην ανάλυση τους. Όπως σωστά παρατηρεί και ο Ανίερι²⁵, «ο Μαρξ παρέμεινε ένας ευρωπαϊκά προσανατολισμένος στοχαστής και οι γνώμες του για την ινδική ή κινέζικη κοινωνία δε θα μπορούσαν ποτέ να συμφιλιωθούν με τη γενική του φιλοσοφία της Ιστορίας που παρέμεινε - όπως και αυτή του Hegel - καθορισμένη από την ευρωπαϊκή εμπειρία και τη δυτική αντίληψη της Ιστορίας»²⁶. Τέλος, το γεγονός ότι οι Μαρξ - Ένγκελς θυσίαζαν ακόμα και το αγαθό της (οσοδήποτε σχετικής) ελευθερίας που απολάμβαναν οι λαοί των υπανάπτυκτων χωρών και έφθαναν να υποστηρίζουν και την αποικιοκρατία, ως μέσο για την καπιταλιστικοποίηση των χωρών αυτών, δεν αποτελεί παρά άλλη μια συνέπεια του «επιστημονισμού» με τον οποίο προσπάθησαν να συγκαλύψουν τις επιλογές τους. Στην προσπάθειά τους, δηλαδή, να μετατρέψουν το σοσιαλιστικό πρόταγμα σε επιστημονικό, έριξαν όλη την έμφαση στον «αντικειμενισμό», ο οποίος βέβαια ερχόταν σε σύγκρουση με τους ανθρωπιστικούς σκοπούς του σοσιαλισμού, με το υποκειμενικό στοιχείο.

Δεν είναι, επομένως, απορίας άξιο ότι μέσα σε ένα τέτοιο «επιστημονικό» σχήμα, ακόμα και η απώλεια της ελευθερίας που επι-

φέρει η αποικιοκρατία θεωρείται ένα ακόμα βήμα προς την «ελευθερία», εφόσον προάγει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων²⁷. Όπως δε θα πρέπει, φυσικά, να εκπλήσσει και το γεγονός ότι «το πιο μεθοδικό σύστημα άρνησης της αυτονομίας του ατόμου» (κατά τον Μαρκούζε²⁸), το σοβιετικό, θεωρείται, με βάση το ίδιο σχήμα, ότι προετοιμάζει το έδαφος για την ελευθερία.

2. Το ορθόδοξο, το μαρξιστικό και το «παράδειγμα» εξάρτησης

Παρά το ότι η κλασική μαρξιστική σκέψη, όπως και η σύγχρονη ορθόδοξη μαρξιστική ανάλυση, καταλήγουν σε παρόμοια συμπεράσματα με αυτά της ορθόδοξης (αστικής) οικονομικής θεωρίας ως προς τον προοδευτικό χαρακτήρα της επέκτασης του παγκόσμιου καπιταλισμού στην περιφέρεια, δε θα πρέπει εν τούτοις να παραβλέπονται οι σημαντικές διαφορές μεταξύ τους.

Οι μαρξιστικές προσεγγίσεις εκφράζουν ένα διαφορετικό «παράδειγμα»²⁹ και, επομένως, συνεπάγονται ριζικές διαφορές τόσο στην κοσμοθεωρία όσο και στη μέθοδο, σε σχέση με το ορθόδοξο οικονομικό παράδειγμα. Ενώ, δηλαδή, οι ορθόδοξες οικονομικές θεωρίες βασίζονται σε μια αντίληψη αρμονίας στις διεθνείς σχέσεις και ταύτισης συμφερόντων, οι αντίστοιχες μαρξιστικές βασίζονται σε μια αντίληψη σύγκρουσης και αντίθεσης συμφερόντων.

Ακόμα, ο ιστορικός χαρακτήρας των μαρξιστικών προσεγγίσεων, η ανάλυση δηλαδή των κοινωνικών σχηματισμών μέσα από την ιστορική διαδικασία, είναι συνέπεια της ίδιας αντίληψης που βλέπει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής σαν ιστορική φάση μέσα στη διαδικασία αυτή. Αντίθετα, ο αν-ιστορικός, συνήθως, χαρακτήρας των ορθόδοξων θεωριών βασίζεται σε μια αντίληψη που θεωρεί το καπιταλιστικό σύστημα δεδομένο.

Τέλος, ο διεθνιστικός χαρακτήρας των μαρξιστικών αναλύσεων, που βρίσκει έκφραση στην ανάλυση της διεθνούς οικονομίας ως ενιαίου συνόλου, βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τις αντίστοιχες ορθόδοξες, που αναλύουν συνήθως τα προβλήματα των περιφερειακών χωρών ως άσχετα προς τους δεσμούς τους με τις χώρες του κέντρου.

Οι σύγχρονες ριζοσπαστικές θεωρίες της μεταπολεμικής περιόδου στο θέμα της υπανάπτυξης (Baran, Frank, Wallerstein, Amin, Dos Santos, Cardoso, κ.α.) κινούνται, βέβαια, μέσα σε ένα παράδειγμα που έχει τόσες ομοιότητες με το μαρξιστικό, ώστε πολλοί αναλυτές τις κατατάσσουν στο παράδειγμα αυτό. Η κοσμοθεωρία, άλλωστε, που εκφράζουν οι θεωρίες αυτές βασίζεται επίσης

σε μια αντίληψη σύγκρουσης και αντίθεσης συμφερόντων στις διεθνείς σχέσεις. Ακόμα, οι προσεγγίσεις αυτές, όπως και οι ορθόδοξες μαρξιστικές, είναι επίσης διεθνιστικές και ιστορικές.

Εν τούτοις, οι διαφορές, τόσο στο περιεχόμενο όσο και στη μέθοδο μεταξύ ορθόδοξων μαρξιστικών θεωριών από τη μια και των ριζοσπαστικών θεωριών από την άλλη είναι τόσο σημαντικές, ώστε μερικοί μαρξιστές θεωρητικοί προσπάθησαν να δείξουν το μη μαρξιστικό χαρακτήρα των τελευταίων³⁰. Νομίζουμε ότι θα βγαίναμε από τα πλαίσια της μελέτης αυτής αν προσπαθούσαμε μια διεξοδική ανάλυση της σύγχρονης αυτής διαμάχης στο χώρο της Αριστεράς, θα μπορούσαμε, όμως, να αναφερθούμε συνοπτικά στις κύριες διαφορές μεταξύ της ορθόδοξης μαρξιστικής σκέψης (κλασικής και σύγχρονης), του μαρξιστικού δηλαδή παραδείγματος και αυτού που θα ονομάσουμε το «παράδειγμα εξάρτησης», δηλαδή τις μεταπολεμικές, ριζοσπαστικές θεωρίες που έχουν αφετηρία τη βασική έννοια της εξαρτημένης ανάπτυξης. Αν και οι διαφορές αυτές θα δοθούν αναγκαστικά κατά σχηματικό τρόπο, εν τούτοις νομίζουμε ότι είναι αντιπροσωπευτικές των κύριων ρευμάτων³¹.

Πρώτα, ως προς τη φύση του καπιταλιστικού συστήματος, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε εδώ ότι στο μαρξιστικό παράδειγμα και κυρίως στην κλασική μαρξιστική σκέψη το σύστημα αυτό θεωρείται ιστορικά προοδευτικό: η αναπόφευκτη επέκταση του από το κέντρο στην περιφέρεια, μέσω μιας συνεχούς διαδικασίας καταστροφής και εξαφάνισης των προ-καπιταλιστικών δομών, οδηγεί στη δημιουργία καπιταλιστικών σχηματισμών στην περιφέρεια, που αποτελούν την υλική βάση για τη σοσιαλιστική επανάσταση. Αντίθετα, στο παράδειγμα εξάρτησης και κυρίως στο έργο του A.G. Frank το καπιταλιστικό σύστημα δεν είναι μια ιστορικά προοδευτική δύναμη. Η υπανάπτυξη της περιφέρειας είναι αποτέλεσμα της ίδιας διαδικασίας που δημιουργήσε την ανάπτυξη του κέντρου. Ο καπιταλισμός, δηλαδή, αναπτύσσεται σε μερικά κέντρα, σε βάρος της ανάπτυξης της περιφέρειας. Επομένως, έχουμε εδώ την αναδιανομή ενός δεδομένου διεθνούς πλεονάσματος και όχι τη συνεχή ανάπτυξη των διεθνών παραγωγικών δυνάμεων και αντίστοιχη αύξηση του διεθνούς πλεονάσματος.

Η ιστορική διαδικασία αναλύεται, επίσης, κατά διαφορετικό τρόπο από τα δύο παραδείγματα. Στο μαρξιστικό παράδειγμα, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται αρχικά σε μερικά κέντρα και οδηγεί στη συσσώρευση κεφαλαίου και την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Στη συνέχεια, η διαδικασία του ανταγωνισμού μέσα στο κεφάλαιο έχει αποτέλεσμα την επέκταση

του καπιταλισμού στην περιφέρεια, τη διεθνοποίηση δηλαδή του κεφαλαίου και τις ιμπεριαλιστικές συγκρούσεις (πολιτικές / στρατιωτικές / οικονομικές) αλλά και την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στις περιφερειακές χώρες. Αντίθετα, στο παράδειγμα εξάρτησης, ο καπιταλισμός γίνεται αντιληπτός ως παγκόσμιο σύστημα εκμετάλλευσης, που υπάρχει αμετάβλητο από το 16ο περίπου αιώνα, όταν οι μητροπολιτικές χώρες ήρθαν σε επαφή με τις περιφερειακές. Ανάπτυξη, επομένως, στο κέντρο και υπανάπτυξη στην περιφέρεια είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Η υπανάπτυξη της περιφέρειας είναι το αποτέλεσμα της επιβολής ενός συγκεκριμένου πρότυπου εξειδίκευσης / εκμετάλλευσης σ' αυτήν, ως συνέπεια της ενσωμάτωσης της στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, σε εξαρτημένη θέση. Ο χαρακτήρας, επομένως, των περιφερειακών σχηματισμών δεν είναι ούτε προ-καπιταλιστικός, σε μια διαδικασία εξαφάνισής του από τον καπιταλιστικό, αλλά ούτε φυσικά καπιταλιστικός, όπως οι αντίστοιχοι του κέντρου.

Οι μεθοδολογικές διαφορές μεταξύ των δύο παραδειγμάτων είναι επίσης σημαντικές. Η βασική αναλυτική κατηγορία στις μαρξιστικές προσεγγίσεις (παλιές και καινούριες) είναι ο «τρόπος παραγωγής», δηλαδή η εσωτερική οικονομική / κοινωνική / πολιτική δομή της χώρας. Αντίθετα, η βασική αναλυτική κατηγορία στο παράδειγμα εξάρτησης είναι το «παγκόσμιο σύστημα», το οποίο αποτελεί μια ολότητα (βλ. κεφ. Α) με το δικό του καταμερισμό εργασίας. Τα κρατη-έθνη αποτελούν απλώς συστατικά στοιχεία του συστήματος αυτού και δεν είναι φυσικά δυνατό να αποτελέσουν αντικείμενο ανάλυσης ως κλειστά συστήματα. Ακόμα, η ταξική δομή των μελών αυτού του παγκόσμιου συστήματος, καθώς και οι συγκεκριμένες μορφές εκμετάλλευσης στην παραγωγή, είναι μέσα στο θεωρητικό αυτό πλαίσιο απλώς τα αποτελέσματα της θέσης που τα μέλη αυτά κατέχουν μέσα στο σύστημα, σε αντίθεση με το μαρξιστικό παράδειγμα, όπου αποτελούν τους καθοριστικούς παράγοντες για το χαρακτηρισμό των σχηματισμών τους.

Ο ορισμός της έννοιας «υπάνπτυξη», όπως θα περίμενε κανείς, είναι διαφορετικός στα δύο παραδείγματα. Δεν αναφερόμαστε, φυσικά, εδώ στην εξελικτική σημασία της έννοιας που απασχολεί τον Bettelheim³² ούτε στην τυχόν «θετική» ή «ουδέτερη» σημασία του όρου που ανησυχεί τον Πουλαντζά³³. Αντίθετα, αναφερόμαστε στην αιτιολογική σημασία του όρου. Στο μαρξιστικό παράδειγμα, η έννοια «υπάνπτυξη» είναι συνώνυμη με την καθυστέρηση και το μπλοκάρισμα των παραγωγικών δυνάμεων, φαινόμενο που μπορεί να είναι μεταβατικό ή μόνιμο, ανάλογα με την αντίστοιχη σχολή που διαλέγει κανείς³⁴. Αντίθετα, στο παρα-

δείγμα εξάρτησης, η υπανάπτυξη νοείται ως «εξαρτημένη ενσωμάτωση», δηλαδή ενσωμάτωση στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα σε θέση εξαρτημένου μέλους.

Μια «καινούρια» προσέγγιση αναπτύχθηκε πρόσφατα στο μαρξιστικό χώρο, που πήρε το όνομα «προσέγγιση των τρόπων παραγωγής»³⁵. Η προσέγγιση αυτή αποτελεί ουσιαστικά την ορθόδοξη νεομαρξιστική αντεπίθεση στο παράδειγμα εξάρτησης και είναι μια ακόμα εκδήλωση του κινήματος για την «επιστροφή στον Μαρξ», που αναπτύχθηκε στις αρχές της περασμένης δεκαετίας, με κέντρο τη Γαλλία. Το καινούριο³⁶ σ' αυτή την προσέγγιση είναι η συστηματική ανάλυση της αντιφατικής διαδικασίας μέσω της οποίας γίνεται η «συναρμογή» των τρόπων παραγωγής στα πλαίσια ενός κοινωνικού σχηματισμού. Έτσι, σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η αιτία της υπανάπτυξης των περιφερειακών χωρών είναι η συνεχιζόμενη διατήρηση προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής σε σημαντικούς τομείς της οικονομίας, που «συναρμολογούν» κατά ειδικό τρόπο με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής³⁷.

Αλλά ακριβώς ο αντιφατικός χαρακτήρας της διαδικασίας συναρμογής κατατάσσει την προσέγγιση αυτή στις μαρξιστικές θεωρίες των «ιστορικών σταδίων», θα μπορούσαμε ακόμα, γενικεύοντας, να-υποθέσουμε ότι, αν η βασική αναλυτική κατηγορία μιας θεωρίας είναι ο τρόπος παραγωγής, τότε αναγκαστικά θα πρέπει να δεχθούμε την αντίληψη των «σταδίων» στην ιστορική διαδικασία. Η αποδοχή, όμως, μιας τέτοιας αντίληψης σημαίνει ότι μια περιφερειακή χώρα πρέπει να χαρακτηρίζεται είτε από την κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής - ή αντίστοιχα από την κυριαρχία προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής - είτε από τη (μεταβατική) συναρμογή του πρώτου με τους τελευταίους. Από την άλλη μεριά, οι πρόσφατες εκλεπτυσμένες απόπειρες να διατηρηθεί η βασική έννοια του τρόπου παραγωγής με ταυτόχρονη εγκατάλειψη της ξεπερασμένης (ακόμα και μέσα στο μαρξιστικό χώρο) αντίληψης των «ιστορικών σταδίων» πάσχουν από μια βασική αντίφαση: «η εγκατάλειψη της προσέγγισης των σταδίων», όπως σωστά παρατηρεί ο A. Brewer³⁸, «δημιουργεί σοβαρά ερωτηματικά για το τι είναι ο τρόπος παραγωγής».

3. Η περίπτωση της Ελλάδας: ανάπτυξη ή υπανάπτυξη;

Ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια η συζήτηση γύρω από το θέμα του χαρακτήρα και του σταδίου «ανάπτυξης» της ελληνικής οικο-

νομίας πήρε ιδιαίτερη ένταση, ως τμήμα της γενικότερης συζήτησης για το χαρακτήρα του ελληνικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού, που αναζωπυρώθηκε - στον ελληνικό τουλάχιστον χώρο - μετά τη «μεταπολίτευση» του 1974. Οι σχετικές αναλύσεις μπορούν να καταταχθούν σε δύο κύριες κατηγορίες: Από τη μια μεριά, υπάρχει μια σειρά αναλύσεων που ξεκινά βασικά από την εξέταση ενός πλέγματος ποσοτικών οικονομικών δεικτών που αναφέρονται κυρίως στη μεταπολεμική οικονομική εξέλιξη της χώρας μας, συνήθως σε σχέση με την αντίστοιχη εξέλιξη του νοτιοευρωπαϊκού χώρου στον οποίο ανήκουμε. Από την άλλη μεριά, υπάρχει ένας αριθμός μελετών που ξεκινούν από την ανάλυση της ιστορικής διαδικασίας ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά και των συνθηκών δημιουργίας του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν μελέτες που, με βάση δείκτες όπως αυτοί που ακολουθούν, καταλήγουν σε συμπεράσματα για το οικονομικό επίπεδο της σημερινής ελληνικής οικονομίας. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους συχνότερα επαναλαμβανόμενους:

- το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα που έφθασε, σε σταθερές τιμές, στα 1.100 δολάρια στις αρχές της δεκαετίας του 1970³⁹
- το ποσοστό βιομηχανικού προϊόντος στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν, που για πρώτη φορά ξεπέρασε το αγροτικό στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960
- το ποσοστό εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων στο σύνολο εξαγωγών, που από 2% το 1954 ανέβηκε σε 55% το 1976⁴⁰.

Με βάση τέτοιους δείκτες συμπεραίνεται ότι «σαν αποτέλεσμα της μεταπολεμικής ανάπτυξης, η Ελλάδα μετατράπηκε από χώρα καθυστερημένη σε μισοαναπτυγμένη χώρα στην περιφέρεια των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, με μεσαίο βαθμό ανάπτυξης και τάση σχετικά γρήγορης εξέλιξης σε αναπτυγμένη χώρα»⁴¹. Ή, ανάλογα, παρατηρείται, ότι «τα τελευταία 15 χρόνια η Ελλάδα υπέστη σχετικά σοβαρή οικονομική μεταβολή που τη μετέτρεψε από χώρα αγροτική σε αγροτική-βιομηχανική φαίνεται (συμπεραίνει ο συγγραφέας) ότι εισήλθαμε στη διαδικασία της "απογειώσεως" (take-off)»⁴². Ή, τέλος, «η Ελλάδα από πολλού έχει βγει από το στάδιο της υπανάπτυξης, πολύ δε περισσότερο της καθυστερημένης χώρας... μεταπολεμικά και ιδιαίτερα ύστερα από το 1960, βαδίζει με αρκετά γρήγορο ρυθμό στο στάδιο της ανάπτυξης της»⁴³. Στην ίδια κατηγορία αναλύσεων μπορούμε να κατατάξουμε μερικές μελέτες που ξεκινούν από την εξέταση γενικότερων κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών στο χώρο της Νότιας Ευρώπης για να καταλήξουν σε παρόμοια συμπεράσματα. Έτσι, υποστηρίζεται ότι, ως συνέπεια της διαδικασίας εκβιομηχάνισης

στις χώρες της Νότιας Ευρώπης (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία), οι χώρες αυτές τείνουν να ενσωματωθούν στο ευρωπαϊκό οικονομικό σύστημα των μητροπόλεων όχι πια σαν δορυφόροι, μετόπισθεν υποτελείς χώρες, αλλά σαν ενσωματωμένα τμήματά του· συγχρόνως, οι εφεδρείες εργατικού δυναμικού των χωρών αυτών, που χρησιμοποιούνταν από τις χώρες του ευρωπαϊκού Βορρά για την επέκτασή τους, τείνουν, ως αποτέλεσμα της ίδιας διαδικασίας, να εξαντληθούν. Κατά την άποψη αυτή, «η εξέλιξη της Ελλάδας θέτει ούτε λίγο ούτε πολύ το ερώτημα αν το καπιταλιστικό θαύμα είναι δυνατό, αν δηλαδή μια υπανάπτυκτη χώρα μπορεί ν' αναπτυχθεί στα πλαίσια της διεθνούς κεφαλαιοκρατικής αγοράς, να βγει από την περιφέρεια και να μπει στο κέντρο»⁴⁴.

Στη δεύτερη κατηγορία αναλύσεων, οι μελετητές, που ξεκινούν από μια ιστορική ανάλυση της ελληνικής αναπτυξιακής διαδικασίας, τονίζουν κυρίως την ιδιομορφία του ελληνικού καπιταλισμού σε σχέση με τη διάκριση μητροπολιτική / εξαρτημένη χώρα. Έτσι, υποστηρίζεται ότι «αν και από την άποψη της θέσης που εξασφαλίζει εντός της διεθνούς αγοράς (η Ελλάδα) προσεγγίζει μάλλον τις "υπάναπτυκτες" περιφερειακές οικονομίες, εν τούτοις από την άποψη του βαθμού της εθνικής οικονομικής ενσωμάτωσης συγκρίνεται μάλλον με τις αναπτυγμένες "κεντρικές" οικονομίες της Δύσης»⁴⁵ ή, αλλιώς διατυπωμένο, «χάρη στην οικονομική και κοινωνική δομή της, η χώρα ανήκει στον ευρωπαϊκό χώρο»⁴⁶. Ή, πιο ειδικά, «από τη μια πλευρά και ως προς τις άμεσες σχέσεις με το καπιταλιστικό κέντρο, η Ελλάδα παρουσιάζει το άθροισμα των χαρακτηριστικών που διακρίνουν γενικά τις χώρες της περιφέρειας. Από άλλη όμως άποψη, δηλαδή ως προς τις ειδικές σχέσεις που ανέπτυξε με τη μεταπρατική αστική τάξη της περιφέρειας της Μεσογείου, παρουσιάζει ορισμένα φαινόμενα που χαρακτηρίζουν τις καπιταλιστικές μητροπόλεις»⁴⁷.

Τέλος, πρόσφατη εφαρμογή της νεο-μαρξιστικής προσέγγισης των τρόπων παραγωγής στην ελληνική περίπτωση⁴⁸ τοποθετεί την αιτία της «υπάναπτυξης» της χώρας μας στον ειδικό τύπο συναρμογής μεταξύ του τρόπου απλής εμπορευματικής παραγωγής, που υποτίθεται ότι επικρατεί στην ελληνική γεωργία και βιοτεχνία (τομείς που ακόμα απασχολούν την πλειοψηφία του ενεργού πληθυσμού), και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που επικρατεί στη βιομηχανία. Η τελευταία, αν και αναπτύσσεται γρήγορα και είναι τεχνολογικά προχωρημένη, δεν είναι, ωστόσο, σε θέση να μεταφέρει το δυναμισμό και την υψηλή της παραγωγικότητα στο υπόλοιπο της οικονομίας. Όπως, δηλαδή, συνέβη στη διάρκεια της εκβιομηχάνισης των σημερινών αναπτυγμένων χωρών, όπου ή καθιερώθηκε μια σχέση οργανικής συμπληρωματικό-

τητας μεταξύ βιομηχανίας και γεωργίας / βιοτεχνίας ή οι προ-καπιταλιστικοί τομείς εξαφανίστηκαν τελείως μέσα στη διαδικασία αυτή. Το ελληνικό μοντέλο συσσώρευσης, σύμφωνα με τη θέση αυτή, λειτουργεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε, μέσω ενός συστήματος πολυποίκιλων μηχανισμών, γίνεται συστηματική μεταφορά παραγωγικών πόρων από τους τεχνολογικά καθυστερημένους στους τεχνολογικά προχωρημένους τομείς της οικονομίας, διαδικασία που τελικά καθηλώνει τους πρώτους σε μόνιμη στασιμότητα.

Η προσέγγιση αυτή της ελληνικής περίπτωσης προσκρούει αμέσως σε μια σειρά ερωτηματικά, που δημιουργούν σοβαρές αμφιβολίες για τη χρησιμότητα της στην ερμηνεία του ελληνικού φαινομένου. Για παράδειγμα:

- α) Με ποια έννοια μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την ελληνική γεωργία προκαπιταλιστική (συγκεκριμένα, κυριαρχούμενη από τον τρόπο απλής εμπορευματικής παραγωγής, που προϋποθέτει ακριβώς την ανεξαρτησία των μικροπαραγωγών στην παραγωγή και την αλληλεξάρτησή τους στην ανταλλαγή), όταν είναι γνωστή η πλήρης εξάρτηση του έλληνα αγρότη από τον καπιταλισμό ως σύστημα παρά από τον καπιταλιστή εργοδότη;⁴⁹ Αναφερόμαστε, φυσικά, εδώ στην εξάρτηση του αγρότη στο επίπεδο παραγωγής και όχι στο επίπεδο ανταλλαγής. Μόνο μια λεγκαλιστική ερμηνεία του όρου «ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής» μπορεί να μετατρέψει τον έλληνα αγρότη σε ανεξάρτητο παραγωγό, όταν είναι γεγονός ότι δεν είναι καν σε θέση να λειτουργήσει ως παραγωγός χωρίς, για παράδειγμα, την καταχρέωσή του στο τραπεζικό κεφάλαιο.
- β) Με ποια έννοια μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής κυρίαρχο στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, αν ξεκινήσουμε πάλι με τη αυστηρή μαρξιστική έννοια του όρου; Αν, λόγω χάρη, εφαρμόσουμε το κριτήριο που εισηγείται η μελέτη αυτή⁵⁰ για το χαρακτηρισμό μιας επιχείρησης ως καπιταλιστικής, τότε μόνο το τρία περίπου τοις εκατό (3%) του συνολικού αριθμού των μονάδων στην ελληνική μεταποίηση ικανοποιούν το κριτήριο αυτό⁵¹. Ακόμα, το σύνολο ημερομίσθιων εργατών στην ελληνική μεταποίηση αποτελούσε το 1977 μόλις το 10% του ενεργού πληθυσμού⁵², ενώ το ποσοστό της μεταποιητικής απασχόλησης στο σύνολο του πληθυσμού έχει μείνει ουσιαστικά το ίδιο από το 1928 (κεφ. Γ).
- γ) Αν ο προ-καπιταλιστικός τρόπος παράγωγης, που υποτίθεται ότι επικρατεί στη γεωργία και τη βιοτεχνία, συνεπάγεται στασιμότητα, καθυστέρηση και επομένως τη δημιουργία ενός πο-

λύ μικρού πραγματικού (σε αντίθεση με το δυνητικό) πλεονάσματος, τότε ποιων παραγωγικών πόρων τη συστηματική μεταφορά συνεπάγεται η συγκεκριμένη συναρμογή των τρόπων παραγωγής στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό; Με ποια έννοια, δηλαδή, η γρήγορη ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας έγινε σε βάρος της γεωργίας / βιοτεχνίας; Φυσικά, το δυνητικό πλεόνασμα ενός καθυστερημένου τομέα δεν μπορεί να παίζει το ρόλο της εξοικονόμησης των πραγματικών πόρων που χρειάζονται για τη γρήγορη ανάπτυξη του σύγχρονου,

- δ) Είναι δυνατό, στα πλαίσια μιας προβληματικής που χαρακτηρίζει τον αγροτικό τομέα στάσιμο και προ-καπιταλιστικό, να εξηγήσουμε τους μεταπολεμικούς ρυθμούς αύξησης του αγροτικού προϊόντος⁵³, παρά τη σημαντική μείωση του αγροτικού πληθυσμού (30% μείωση στη δεκαετία 1961-71) και τη μείωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων; Ακόμα, πώς μπορούμε να εξηγήσουμε τον υπερτριπλασιασμό της δαπάνης για λιπάσματα μεταξύ 1960 και 1975, το διπλασιασμό της δαπάνης για αγροτικά φάρμακα και τον υπερενεαπλασιασμό της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας και τον τετραπλασιασμό της κατανάλωσης υγρών καυσίμων, που αντανάκλα τον πενταπλασιασμό της χρήσης τρακτέρ στην ίδια περίοδο;⁵⁴ Πώς, τέλος, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ελληνική γεωργία είναι τεχνολογικά καθυστερημένη, όταν τα στοιχεία αυτά σημαίνουν αντίστοιχες σημαντικές αυξήσεις στην παραγωγικότητα εργασίας, κεφαλαίου και εδάφους;⁵⁵

Η υπόθεση στην οποία στηρίζεται η παρούσα μελέτη είναι ότι το ερώτημα κατά πόσο η ελληνική αναπτυξιακή διαδικασία μπορεί να χαρακτηριστεί «ανάπτυξη» ή, αντίστροφα, «υπανάπτυξη» είναι ένα ψευδοπρόβλημα που γεννιέται στα πλαίσια συγκεκριμένης προβληματικής. Της προβληματικής, δηλαδή, που είτε βασίζεται στην εξελικτική λογική των σταδίων ανάπτυξης (βλ. την ορθόδοξη θεωρία του Rostow) είτε, αντίστοιχα, χρησιμοποιεί ιστορικές κατηγορίες και προσπαθεί να «καλουπώσει» τις σημερινές περιφερειακές δομές, με βάση τις κατηγορίες του καπιταλιστικού και των προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, κατηγορίες που ανέπτυξε η μαρξιστική θεωρία για να αναπαραγάγει μια άλλη χωρο-χρονική πραγματικότητα στη σκέψη.

Επομένως, η ελληνική περίπτωση δεν είναι μία περίπτωση καπιταλιστικής ανάπτυξης, αν με αυτό εννοούμε μια διαδικασία που οδηγεί στη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης οικονομικής δομής, που χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό ομοιογένειας στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων. Χρησιμοποιώντας τη σχετική μαρξιστική ορολογία, θα

μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η ελληνική δεν είναι μια περίπτωση κοινωνικού σχηματισμού, όπου ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι αποκλειστικός.

Ούτε, όμως, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε την ελληνική περίπτωση περίπτωση υπανάπτυξης, με την έννοια της καθυστέρησης και του μπλοκαρίσματος των παραγωγικών δυνάμεων σε σημαντικούς τομείς της, ως συνέπεια της επικράτησης σ' αυτούς προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής.

4. Η περίπτωση της Ελλάδας: εξαρτημένη ανάπτυξη

Το ερώτημα που γεννιέται από τις μελέτες που αναφέραμε είναι αν χώρες σαν την Ελλάδα, την Πορτογαλία, κ.λπ. βρίσκονται πράγματι σε μια διαδικασία αυτόνομης εξέλιξης των παραγωγικών τους δυνάμεων, που από μόνη της θα μπορούσε να τις ενσωματώσει στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις, σε ισότιμη (κυρίαρχη) βάση και όχι πια σε θέση εξαρτημένου μέλους. Το ερώτημα αυτό έχει, βέβαια, τεράστια σημασία, γιατί μια τέτοια αυτόνομη ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση θα είχε, όπως είναι φανερό, σημαντικότερες συνέπειες όχι μόνο στο οικονομικό αλλά και στο κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό επίπεδο.

Το ερώτημα αυτό εξετάστηκε διεξοδικά, τα τελευταία ιδίως χρόνια. Η συγκλίνουσα γνώμη είναι ότι, παρά τις σημαντικές μεταβολές που σημειώνονται τις δύο τελευταίες δεκαετίες στην οικονομική δομή των νοτιο-ευρωπαϊκών χωρών, ως αποτέλεσμα του καινούριου καταμερισμού εργασίας που εκφράζει η μεταφορά κεφαλαίου από το κέντρο στην περιφέρεια, «η εμφάνιση του καινούριου αυτού καταμερισμού δε συνεπάγεται οποιαδήποτε μείωση της εξάρτησης, αφού σημαντικά χαρακτηριστικά, όπως ο έλεγχος της τεχνολογίας, ο τόπος όπου διεξάγεται η έρευνα και εδρεύει η διοίκηση (των επιχειρήσεων) παραμένουν αμετάβλητα»⁵⁶. Άλλη μελέτη τονίζει ότι το κεντρικό χαρακτηριστικό των χωρών αυτών είναι «η έλλειψη αποτελεσματικού τοπικού ελέγχου στη χρήση των παραγωγικών πόρων. Οι σημαντικότερες οικονομικές αποφάσεις - τι θα παραχθεί, πού και πώς θα παραχθεί, η προέλευση των εισροών, το μάρκετινγκ των εκροών, τι θα καταναλωθεί, τι και πού θα επενδυθεί - όλες αυτές οι αποφάσεις παίρνονται στο κέντρο ή επηρεάζονται βαθιά από αποφάσεις του κέντρου»⁵⁷. Το συμπέρασμα, επομένως, που μπορούμε να συναγάγουμε από τις πρόσφατες αυτές μελέτες είναι ότι χώρες σαν την Πορτογαλία, την Ισπανία και την Ελλάδα, στην καλύτερη περίπτωση, μόνο ημι-περιφερειακές μπορούν να χαρακτηριστούν.

Όσον αφορά τη χώρα μας ειδικότερα, η διαδικασία ανάπτυξης της, ιδιαίτερα στη μεταπολεμική περίοδο (1950-80), όχι μόνο δεν παρουσιάζει κανένα από τα χαρακτηριστικά που θα υποδήλωναν κάποια αυτόνομη εξέλιξη αλλά, αντίθετα, φανερώνει ότι η ελληνική οικονομία γίνεται όλο και περισσότερο εξωστρεφής, με την αυξανόμενη εξάρτηση της βιομηχανικής της ανάπτυξης από την ξένη αγορά και τεχνολογία και με το διευρυνόμενο έλεγχο των δυναμικών τομέων-κλειδιά από το ξένο κεφάλαιο. Η συνέπεια της διογκούμενης αυτής εξωστρέφειας είναι η ένταση της ανισομέρειας ανάπτυξης, σύμπτωμα της οποίας είναι το γεγονός ότι η διαδικασία εκβιομηχάνισής μας όχι μόνο δεν έλυσε κανένα από τα βασικά οικονομικά προβλήματα του ελληνικού λαού αλλά, αντίθετα, συνέβαλε και στη χειροτέρευση της κατάστασης στα περισσότερα. Έτσι, το πρόβλημα της ανεργίας / υποαπασχόλησης του εργατικού δυναμικού παραμένει ουσιαστικά άλυτο, μια και η μόνη «λύση» που δόθηκε βασικά σ' αυτό μέχρι σήμερα ήταν η μαζική μετανάστευση, δηλαδή η μαζική εξαγωγή του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού. Ακόμα, το χρόνιο πρόβλημα του Ισοζυγίου Πληρωμών χειροτερεύει συνεχώς εξαιτίας, κυρίως, του ολοένα διευρυνόμενου ανοίγματος μεταξύ παραγωγικού δυναμικού από τη μια και κατανάλωσης από την άλλη. Τέλος, η ανισομέρεια που χαρακτηρίζει τη διαδικασία εκβιομηχάνισης της χώρας εκδηλώνεται μέσω της όλο και μεγαλύτερης ανισοκατανομής (ταξικής και γεωγραφικής) του εισοδήματος αλλά και μέσω των περιφερειακών ανισοτήτων, της δραματικής μεταπολεμικής διόγκωσης του συγκροτήματος της πρωτεύουσας και της αντίστοιχης εξάπλωσης του παρασιτισμού, ιδιαίτερα στον τομέα των υπηρεσιών.

Θα ήταν, όμως, λάθος να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι η ελληνική περίπτωση είναι μια «ειδική» περίπτωση. Η ελληνική, όπως και κάθε άλλη περίπτωση, σίγουρα έχει τις ιδιομορφίες της, που διαμορφώνονται μέσα από την ιστορική διαδικασία. Και σκοπός μιας ερμηνευτικής εργασίας όπως η παρούσα (που δε φιλοδοξεί βέβαια να «καλουπώσει» την πολυδιάστατη και πολυποίκιλη κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα σε «επιστημονικούς νόμους» και γενικές θεωρίες) πρέπει να είναι ακριβώς η ανάλυση της διαδικασίας που συγκεκριμενοποιεί τη σχέση της εξάρτησης και της δίνει την ειδική μορφή που παίρνει σε κάθε χώρα, ανάλογα με τις εκάστοτε μεταβολές στο διεθνή καταμερισμό εργασίας⁵⁸.

Επομένως, αναπόφευκτα υπάρχουν ιδιομορφίες από εξαρτημένη σε εξαρτημένη χώρα, όπως αντίστοιχα υπάρχουν και μεταξύ των μητροπόλεων- ιδιομορφίες τις οποίες γεννά κατά βάση σε κάθε χώρα η ιστορική διαδικασία της ενσωμάτωσης στην παγκόσμια αγορά⁵⁹. Το ζήτημα, όμως, είναι αν οι ιδιομορφίες αυτές αναι-

ρουν τον βασικά περιφερειακό χαρακτήρα των οικονομιών αυτών. Ο ρόλος, π.χ., του παροικιακού κεφαλαίου ή ο ρόλος του Κράτους σίγουρα ήταν σημαντικοί στον ελληνικό κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό και στη δημιουργία των ιδιομορφιών του. Το πρόβλημα, όμως, είναι αν το παροικιακό ή το εφοπλιστικό κεφάλαιο έπαιξαν ποτέ το ρόλο εθνικού κεφαλαίου, με την έννοια της υποστήριξης μιας ντόπιας αναπτυξιακής διαδικασίας, που θα οδηγούσε στην επέκταση της εσωτερικής αγοράς, σε μια εσωστρεφή ανάπτυξη ή αν, αντίθετα, όπως συνέβη στην πράξη και προκύπτει έμμεσα από την ανάλυσή μας, το κεφάλαιο αυτό έπαιξε πάντα το ρόλο μιας κοσμοπολίτικης δύναμης. Στην τελευταία περίπτωση, η σημασία του κεφαλαίου αυτού παραμένει οριακή και η τοπική συσσώρευση καθορίζεται ολοκληρωτικά από τις σχέσεις ιεραρχίας μεταξύ της κυρίαρχης τάξης των μητροπόλεων και εκείνης της περιφέρειας. Ανάλογα ισχύουν και για το ρόλο του Κράτους. Μπορούμε δηλαδή να υποθέσουμε ότι, εξαιτίας της αδύνατης και ανισόρροπης ανάπτυξης της τοπικής αστικής τάξης, ο ρόλος του Κράτους γίνεται πιο φανερός, αλλά και πιο καθοριστικός, μέσα στην αναπτυξιακή διαδικασία σε μια κοινωνία όπως η ελληνική. Δεδομένου, όμως, ότι το ελληνικό σύστημα δεν αποτελεί αληθινό εθνικό σύνολο που έχει αυτάρκεια, στο βαθμό που η ελληνική οικονομία συνιστά συμπληρωματικό εξάρτημα της κεντρικής οικονομίας, σε κάποιο ανάλογο βαθμό το ελληνικό κράτος αποτελεί εξάρτημα των μητροπολιτικών κρατών.

Τόσο, λοιπόν η ελληνική όσο και, σε διαφορετικούς ίσως βαθμούς, η περίπτωση πολλών άλλων περιφερειακών χωρών θα μπορούσε να γίνει κατανοητή μόνο με την ανάπτυξη θεωρητικών εργαλείων που βγαίνουν μέσα από την ιστορία και τα χαρακτηριστικά της καθεμιάς, ενώ η θεωρία της εξάρτησης απλώς θα μπορούσε να δώσει μια πολιτικο-οικονομική εξήγηση των γενικών λόγων για τους οποίους οι ιεραρχικές σχέσεις παραγωγής στο εσωτερικό των κρατών / εθνών αναπαράγονται στο διεθνές επίπεδο, όπως ακριβώς προσπαθήσαμε να κάνουμε στο κεφ. Α.

Επομένως, η έννοια της εξαρτημένης ανάπτυξης, έστω και αν δεν είναι αρκετά «αυστηρή» για να ικανοποιήσει τις «επιστημονικές»⁶⁰ απαιτήσεις τόσο των ορθόδοξων όσο και μερικών μαρξιστών οικονομολόγων, προσφέρεται, ως περισσότερο σχετική αλλά και περισσότερο χρήσιμη από εναλλακτικές έννοιες, για την κατανόηση του χαρακτήρα της αναπτυξιακής διαδικασίας των χωρών στην περιφέρεια. Και είναι περισσότερο σχετική λόγω καταγωγής και λόγω περιεχομένου. Λόγω καταγωγής, γιατί η έννοια της εξαρτημένης ανάπτυξης γεννήθηκε ακριβώς μέσα στο χωροχρονικό πλαίσιο του ίδιου του υπό εξέταση φαινομένου, σε αντί-

θέση με τον ευρω-κεντρικό χαρακτήρα των μαρξιστικών κατηγοριών. Λόγω περιεχομένου, γιατί προϋποθέτει ρητά τη δυνατότητα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και τη μη στασιμότητα, ενώ, αντίθετα, η έννοια της υπανάπτυξης συχνά οδηγεί, όπως είδαμε, στη σύγχυση και την ταύτιση της με την καθυστέρηση.

Συμπερασματικά, η ελληνική περίπτωση μπορεί ν' αναλυθεί αποδοτικά με βάση ένα ερμηνευτικό⁶¹ πλαίσιο που συγκεντρώνει το βάρος του όχι στο μπλοκάρισμα της μετάβασης σε κάποιο υποθετικό στάδιο ανάπτυξης αλλά, αντίθετα, στον εξαρτημένο χαρακτήρα μιας αμετάβατης διαδικασίας, που έχει οδηγήσει στη δημιουργία μιας ειδικής (ούτε αναπτυγμένης ούτε υπανάπτυκτης) δομής, η οποία χαρακτηρίζεται από πολύ υψηλό βαθμό ανισομέρειας (κεφ. Γ).

η ανισομέρεια αυτή, όμως, που αποτελεί την ειδοποιό διαφορά της δομής των περιφερειακών, σε σχέση με αυτή των μητροπολιτικών, χωρών, δε συνδέεται αναγκαστικά με διαφορετικές μορφές σχέσεων παραγωγής, κατά τη μαρξιστική έννοια⁶². Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είναι αμφίβολη η χρησιμότητα της προσέγγισης των τρόπων παραγωγής στην ερμηνεία της αναπτυξιακής διαδικασίας των περιφερειακών χωρών.

Τέλος, όσον αφορά το μαρξιστικό επιχείρημα ότι η έννοια του τρόπου παραγωγής επιτρέπει, σε αντίθεση με την έννοια της εξαρτημένης ανάπτυξης, την ανάλυση της περιφερειακής ανάπτυξης σε ένα θεωρητικό πλαίσιο που τοποθετεί τις κοινωνικές τάξεις στο κέντρο της ανάλυσης, θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι, ακόμα και αν έχει σημασία σήμερα η διάκριση των τάξεων με βάση «σε τελική ανάλυση» το κριτήριο της θέσης τους σε σχέση με την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, δεν υπάρχει, όπως τονίσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, καμιά αναγκαστική γενική αντιστοιχία μεταξύ οικονομικών τάξεων και των κοινωνικών δυνάμεων που διαρθρώνονται στον πολιτικό και κοινωνικό αγώνα⁶³.

Σημειώσεις

1. Ο Ένγκελς έγραφε το 1848 σχετικά με την κατάκτηση της Αλγερίας από τους Γάλλους: «η κατάκτηση αυτή είναι ένα σπουδαίο και ευτυχές γεγονός για την πρόοδο του πολιτισμού... έχει δε ήδη αναγκάσει την Τύνιδα, την Τρίπολη ακόμα και τον αυτοκράτορα του Μαρόκου να μπουν στο δρόμο του πολιτισμού». F. Engels, «Γαλλική κυριαρχία στην Αλγερία», *The Northern Star*, 22-1-1848. Ο Μαρξ, επίσης, αναφερόμενος στην αγγλική αποικιοκρατία έγραφε το 1853 σχετικά με την Ινδία: «οτιδήποτε και αν αναγκαστεί να κάνει η αγγλική μπουρζουαζία στην Ινδία, δε θα οδηγήσει ούτε στη χειραφέτηση αλλά ούτε και στην υλική βελτίωση της κοινωνικής κατάστασης των μαζών, μια και αυτό εξαρτάται όχι μόνο από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αλλά και από την ιδιοποίησή τους από το Λαό- εκείνο, όμως, που οι Άγγλοι δε θ' αποτύχουν να κάνουν είναι να δημιουργήσουν τις υλικές βάσεις και για τα δύο». Και συνεχίζει περιγράφοντας πώς «οι Ινδοί θα συγκομίσουν τους καρπούς» της νέας κοινωνίας που έσπειρε η αγγλική μπουρζουαζία, μόνο αν νικήσει το αγγλικό προλεταριάτο ή αν οι Ινδοί οι ίδιοι απελευθερωθούν. K. Marx, «Τα μελλοντικά αποτελέσματα της βρετανικής κυριαρχίας στην Ινδία», *New York Daily Tribune*, 8-8-1853. Βλ. S. Avineri, *K. Marx on Colonialism* (Anchor), 1969.

2. «Η Αγγλία, έγραφε ο Μαρξ το 1853, έχει να εκπληρώσει διπλή αποστολή στην Ινδία: μία καταστρεπτική και μία αναγεννητική: την εξολόθρευση της παλιάς ασιατικής κοινωνίας και τη δημιουργία των υλικών βάσεων της δυτικής κοινωνίας στην Ασία... η αστική περίοδος της Ιστορίας πρέπει να δημιουργήσει την υλική βάση του νέου κόσμου, από τη μια μεριά την παγκόσμια επικοινωνία που θα θεμελιώνεται στην αλληλεξάρτηση της ανθρωπότητας, από την άλλη μεριά την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων του ανθρώπου και τη μετατροπή της υλικής παραγωγής σε μια επιστημονική κυριαρχία των φυσικών πηγών η αστική βιομηχανία και το εμπόριο δημιουργούν αυτές τις υλικές προϋποθέσεις ενός νέου κόσμου, κατά τον ίδιο τρόπο που οι γεωλογικές επαναστάσεις δημιούργησαν την επιφάνεια της Γης» (βλ. άρθρο στη NYDT, σημ. 1). Σημειώτεον ότι για τον «προοδευτικό» χαρακτήρα των αποικιοκρατικών μέτρων που οδηγούσαν στην καταστροφή των ντόπιων σχηματισμών (και όχι, βέβαια, όπως υπέθετε, στην αντικατάστασή τους με ολοκληρωμένους καπιταλιστικούς σχηματισμούς) ο Μαρξ δεν είχε καμιά αμφιβολία. Έτσι, στο ίδιο άρθρο έθετε το ερώτημα: «οδήγησε ποτέ κανένα επαναστατικό κόμμα σε τέτοιες αγροτικές επαναστάσεις σαν αυτές που ήδη έχουν αρχίσει οι Άγγλοι (χωρίς, φυσικά, οι ίδιοι να έχουν ιδέα για τις τελικές συνέπειες των πράξεών τους) στη Βεγγάλη, στο Μαδράς ή στη Βομβάη;» *Ibid*.

3. «Το σιδηροδρομικό σύστημα, έγραφε στο ίδιο άρθρο ο Μαρξ, που σκοπεύει να εισαγάγει η αγγλική μπουρζουαζία στην Ινδία θα αποτελέσει τον αληθινό πρόδρομο της σύγχρονης βιομηχανίας... η σύγχρονη βιομηχανία που θα προκύψει από το σιδηροδρομικό σύστημα θα οδηγήσει στη διάλυση του κληρονομικού καταμερισμού εργασίας, στον οποίο στηρίζονται οι ινδικές κά-

στες». Ακόμα, στο *Μανιφέστο* τους οι Μαρξ - Ένγκελς σημειώναν: «Στη θέση της παλιάς τοπικής και εθνικής απομόνωσης και αυτάρκειας έχουμε τώρα καθολική αλληλεξάρτηση των εθνών. Η αστική τάξη, μέσω της ταχείας βελτίωσης όλων των μέσων παραγωγής και των άπειρα διευκολυμένων μέσων επικοινωνίας, σύρει όλα, ακόμα και τα πιο βάρβαρα, έθνη στον πολιτισμό... αναγκάζει όλα τα έθνη να εισαγάγουν ανάμεσα τους αυτό που η (δια ονομάζει πολιτισμό, δηλαδή να γίνουν τα ίδια καπιταλιστικά' με μια λέξη, δημιουργεί έναν κόσμο κατ' εικόνα και ομοίωση της». Σημειωτέον ότι περικοπές όπως αυτή που ακολουθεί δεν έρχονται σε αντίφαση με όσα έχουμε αναφέρει, γιατί αναφέρονται στην πρώτη φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης, την περίοδο διευρυμένης αναπαραγωγής του κέντρου και αντίστοιχης εκμετάλλευσης - μέσω του εμπορίου - της αποικιοκρατούμενης περιφέρειας: «Ένας νέος και διεθνής καταμερισμός εργασίας, ένας καταμερισμός ταιριασμένος στις απαιτήσεις των κύριων κέντρων της σύγχρονης βιομηχανίας ξεπηδάει και μετατρέπεται το ένα κομμάτι της Γης σε κατά βάση αγροτικό πεδίο παραγωγής, για να προμηθεύει το άλλο κομμάτι που παραμένει κατά βάση βιομηχανικό πεδίο». K. Marx, *Capital* τομ. I, κεφ. XV.

4. «Η εξαγωγή του κεφαλαίου (από τις μητροπόλεις) επηρεάζει και σε μεγάλο βαθμό επιταχύνει την ανάπτυξη του καπιταλισμού στις χώρες που εξάγεται. Ενώ λοιπόν η εξαγωγή κεφαλαίου μπορεί να τείνει, σε κάποια έκταση, να σταματήσει την ανάπτυξη στις χώρες εξαγωγής κεφαλαίου, την ίδια στιγμή επεκτείνει και βαθαιίνει την ανάπτυξη του καπιταλισμού σε ολόκληρο τον κόσμο». Ακόμα, αναφερόμενος στον Hilferding (*Finance Capital*) και συμφωνώντας με αυτόν, γράφει: «οι παλιές κοινωνικές σχέσεις επαναστατικοποιούνται πλήρως, η παμπάλαια αγροτική απομόνωση των «εθνών χωρίς Ιστορία» καταστρέφεται και (οι χώρες αυτές) σύρονται μέσα στον καπιταλιστικό σίφουνα, έτσι που ο ίδιος ο καπιταλισμός βαθμιαία δίνει τα μέσα και τους πόρους στους καταπιεσμένους για τη χειραφέτησή τους» (V.I. Lenin, *Ιμπεριαλισμός, το τελευταίο στάδιο του καπιταλισμού* (1917).

5. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι οι αναφορές του Λένιν στη διαδικασία της άνισης οικονομικής ανάπτυξης (στην πολεμική του κατά της θεωρίας του υπερ-ιμπεριαλισμού του Kautsky), ενώ εξηγούν την παραγωγή και αναπαραγωγή ανισοτήτων και αντιφάσεων μέσα στην παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία, δεν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο Λένιν έβλεπε πως η επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στις υπανάπτυκτες χώρες δεν καταλήγει σε αντίστοιχη εγκαθίδρυση του τρόπου αυτού παραγωγής ως του αποκλειστικού τρόπου, στη δημιουργία δηλαδή ολοκληρωμένων καπιταλιστικών οικονομιών, έστω οικονομικά ασθενέστερων σε σχέση με τις μητροπολιτικές χώρες.

6. «Η πραγματοποιηθείσα υπεραξία που δεν μπορεί να κεφαλαιοποιηθεί και παραμένει αδιάθετη στην Αγγλία ή τη Γερμανία επενδύεται στην κατασκευή σιδηροδρόμων, υδατικών έργων, κ.λπ. στην Αργεντινή, την Αυστραλία ή τη Μεσοποταμία... η ιμπεριαλιστική φάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης που συνεπάγεται τον καθολικό ανταγωνισμό περιλαμβάνει την εκβιομηχάνιση και καπιταλιστική χειραφέτηση της "ενδοχώρας", όπου προηγουμένως το κεφάλαιο υλοποιούσε την υπεραξία του. Χαρακτηριστικό αυτής της φάσης είναι ο εξωτερικός δανεισμός, η κατασκευή σιδηροδρόμων, επαναστάσεις, πόλεμοι. Η τελευταία δεκαετία, από το 1900 μέχρι το 1910, είναι ιδιαίτερα ενδεικτική της παγκόσμιας μετακίνησης κεφαλαίου, προ παντός στην Ασία και τη γειτονική Ευρώπη: Ρωσία, Τουρκία, Περσία, Ινδία, Ιαπωνία, Κίνα και Βόρεια Αφρική... η επίτευξη καπιταλιστικής αυτονομίας στην περιφέρεια και στις

καθυστερημένες αποικίες γίνεται μέσα από πολέμους και επαναστάσεις (επαναστάσεις στην Τουρκία, Ρωσία, Κίνα)... οι οποίες δοκιμάζουν την καπιταλιστική ανεξαρτησία των καινούριων κρατών μέσα σε ένα βάπτισμα πυρός» R. Luxemburg, *The Accumulation of Capital* (Routledge), 1963, σελ. 419. Από τις παραπάνω περικοπές δε θα έπρεπε να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι η Λούξεμπουργκ (και ανάλογα οι Μαρξ - Ένγκελς - Λένιν) υπέθεταν πως η παγκόσμια καπιταλιστική συσσώρευση είναι ομοιογενής διαδικασία (η Λούξεμπουργκ, για παράδειγμα, αναφέρεται στην οικονομική και πολιτική εξάρτηση της Τουρκίας από το ευρωπαϊκό κεφάλαιο)· ο ομοιογενής όμως ή μη χαρακτήρας της παγκόσμιας διαδικασίας συσσώρευσης δεν είναι ασυμβίβαστος με τον προοδευτικό χαρακτήρα που - κατά την κλασική μαρξιστική σκέψη - έπαιρνε η ενσωμάτωση των περιφερειακών χωρών στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Η εξάρτηση, δηλαδή, και η ανισομέρεια είναι μεταβατικές στην προβληματική αυτή.

7. Η κοινωνική σημασία της κλασικής μαρξιστικής σκέψης είναι ότι, καθώς το καπιταλιστικό σύστημα εκβιομηχανίζει τον κόσμο, συγχρόνως χτίζει τα θεμέλια της αυτοκαταστροφής του, λόγω της δημιουργίας ενός ισχυρού βιομηχανικού προλεταριάτου που συνεπάγεται η διαδικασία αυτή το προλεταριάτο αυτό, σύμφωνα με τη μαρξιστική προσδοκία, θα γίνει ο νεκροθάφτης του κεφαλαίου. Όπως όμως δείχνεται στο κείμενο, ακόμα και στο βαθμό που σημειώθηκε μια περιορισμένη (και διαστρεβλωμένη) εκβιομηχάνιση στις εξαρτημένες χώρες, η διαδικασία αυτή δε συνοδεύτηκε από αντίστοιχη ενίσχυση της εργατικής τάξης των χωρών αυτών (βλ. κεφ. Γ). Η διάψευση, άλλωστε, των προσδοκιών αυτών λειτούργησε ως καταλύτης για τη νεο-μαρξιστική «Τριτοκοσμική Σχολή», που συνδέεται με το περιοδικό *Monthly Review*, ώστε να στραφεί από το προλεταριάτο και τους ταξικούς αγώνες των αναπτυγμένων χωρών στους αγρότες και το λούμπεν προλεταριάτο της περιφέρειας, ως τους δυναμικούς φορείς της επαναστατικής κοινωνικής αλλαγής.

8. Όπως σημειώνει και ο Mandel, «παρόλο που οι ΗΠΑ και οι Ινδίες είναι σήμερα πιο δεμένες μεταξύ τους από οποτεδήποτε άλλοτε στο παρελθόν, η απόσταση που τις χωρίζει σήμερα είναι πολύ ευρύτερη από ό,τι ήταν 100 χρόνια πριν, όταν δεν υπήρχαν σχεδόν καθόλου σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών χωρών» (E. Mandel, «The Laws of Uneven Development», *New Left Review*, Ιανουάριος 1970).

9. Στο συμπέρασμα αυτό για την αδυναμία της κλασικής μαρξιστικής σκέψης να εξηγήσει την εξέλιξη των περιφερειακών χωρών στον αιώνα μας καταλήγουν και οι μαρξιστές της Τριτοκοσμικής Σχολής. Έτσι, ο Sweezy σημειώνει ότι ένα έμμεσο πόρισμα της κλασικής μαρξιστικής σκέψης είναι ότι «ο καπιταλισμός θα επεκταθεί σε άλλα μέρη του κόσμου, που τελικά θα περάσουν από το ίδιο είδος ανάπτυξης από το οποίο οι αναπτυγμένες χώρες ήδη έχουν περάσει... φυσικά, η εξέλιξη των πραγμάτων στον 20ό αιώνα δεν ήταν αυτή που είχε προβλεφθεί... η αντίδραση στο γεγονός ότι η μαρξιστική θεωρία καπιταλιστικής ανάπτυξης, όπως είχε αναπτυχθεί στο *Κεφάλαιο*, ήταν ανίκανη να εξηγήσει την πορεία της παγκόσμιας Ιστορίας στον 20ό αιώνα εκφράστηκε με το γεγονός ότι... μεταπολεμικά μια νέα γενιά επαναστατών διανοουμένων, που γαλουχήθηκε βασικά στους αγώνες του Τρίτου Κόσμου, ανέλαβε την αποστολή να πλατύνει και βαθύνει τη μαρξιστική θεωρία» (P. Sweezy, «More on Soviet Society», *Monthly Review*, Μάρτιος '76).

10. P. Baran, *The Political Economy of Growth*, MR, 1957.

11. «Οικονομική ανάπτυξη και υπανάπτυξη είναι έννοιες σχετικές και ποιο-

τικές: καθεμιά είναι διαρθρωτικά διαφορετική από την άλλη και εν τούτοις οφείλει την ύπαρξη της στη σχέση της με αυτήν... η ίδια ιστορική διαδικασία που οδήγησε στην επέκταση και ανάπτυξη του καπιταλισμού ανά τον κόσμο δημιούργησε συγχρόνως - και εξακολουθεί να δημιουργεί - οικονομική ανάπτυξη και διαρθρωτική υπανάπτυξη» (A.G. Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, 1967, MR, σελ. 9).

12. S. Amin, *Accumulation on a World Scale*, MR, 1974.

13. S. Avineri, *op. cit.*

14. G.W.F. Hegel, *The Philosophy of History*, έκδοση C.J. Friedrich, 1956.

15. «Οι ανατολικές αυτοκρατορίες έχουν πάντα να επιδείξουν μια αμετάβλητη κοινωνική υποδομή συνδεδεμένη με συνεχείς μεταβολές στο πολιτικό εποικοδόμημα», έγραφε ο Μαρξ σχετικά με την Κίνα το 1862 (K. Marx, «Chinese Affairs», στη βιεννέζικη εφημερίδα *Die Presse*, 7-7-1862). Ακόμα, στο *Κεφάλαιο* έγραφε: «η απλότητα στην οργάνωση της παραγωγής αυτών των αυταρκών (ινδικών) κοινοτήτων, που σταθερά αναπαράγονται με την ίδια μορφή... αυτή η απλότητα δίνει το κλειδί για την εξήγηση της έλλειψης μεταβλητικότητας που χαρακτηρίζει την ασιατική κοινωνία· η δομή των οικονομικών στοιχείων της κοινωνίας παραμένει άθικτη από τα προμηνύοντα θύελλες σύννεφα του πολιτικού ουρανού» (K. Marx, *Das Capital*, τόμος 1, κεφ. 14). Τέλος, «η ινδική κοινωνία, έγραφε το 1853 ο Μαρξ, δεν έχει ιστορία καθόλου... αυτό που ονομάζουμε ινδική ιστορία δεν είναι παρά η ιστορία των διαδοχικών εισβολών που θεμελίωσαν τις αυτοκρατορίες τους στην παθητική βάση αυτής της αμετάβλητης κοινωνίας» (βλ. άρθρο στη NYDT, σημ. 1).

16. Δεν είναι τυχαίο ότι εξαιτίας των αντιφάσεων που εισήγαγε στο μαρξιστικό σύστημα ο ασιατικός τρόπος παραγωγής, ο τελευταίος παύει να αναφέρεται μεταξύ των τρόπων παραγωγής στις σοβιετικές εκδόσεις μεταξύ 1920 και 1930 και δεν αναφέρεται, π.χ., καθόλου στο *Διαλεκτικό και Ιστορικό Υλισμό* του Ι. Στάλιν (1938). Όπως παρατηρεί και ο Hobsbawm, «δεδομένου ότι το χαρακτηριστικό αυτού του τρόπου παραγωγής, κατά τον Μαρξ, ήταν η αντίσταση στην ιστορική εξέλιξη, η μη αναφορά σ' αυτόν δημιουργεί ένα απλούστερο σχήμα, που γίνεται πιο παγκόσμιο αλλά και επιδέχεται πιο εύκολα μονογραμμικές επεξηγήσεις· ακόμα, μια τέτοια παράλειψη διορθώνει το λάθος της θεώρησης των ανατολικών κοινωνιών ως "ανιστορικών"». Βλ. K. Marx, *Pre-capitalist Economic Formations*, έκδοση E. Hobsbawm, 1964, London, σελ. 61.

17. «Τα χαρακτηριστικά του ανατολικού συστήματος, κατά τον Μαρξ - γράφει ο Hobsbawm - το κάνουν να αντιστέκεται στη διαδικασία αποσύνθεσης και στην οικονομική εξέλιξη, μέχρις ότου επέλθει τελικά η καταστροφή από την *εξωτερική* δύναμη του καπιταλισμού», *ibid.* σελ. 38.

18. Σε γράμμα του στον Kautsky, ο Ένγκελς υπέθετε ότι μετά τη σοσιαλιστική επανάσταση στην Ευρώπη (που, όπως και ο Μαρξ, την έβλεπε άμεσα επικείμενη) το ευρωπαϊκό προλεταριάτο θα έπρεπε να πάρει τον έλεγχο σε πολλές από τις (τότε) αποικίες του Τρίτου Κόσμου για να τις οδηγήσει στην ανεξαρτησία. *Engels to Kautsky*, 12 Σεπτεμβρίου 1882, Avineri, *op. cit.*

19. Βλ. Γράμμα του Μαρξ στους εκδότες της *Otechestvenniye Zapiski*, Νοέμβριος 1877, *ibid.*

20. Αν και οι Μαρξ - Ένγκελς αναφέρονται στο *Μανιφέστο* στην εξάρτηση των υπανάπτυκτων χωρών από τις αναπτυγμένες: «η αστική τάξη, όπως ακριβώς έκανε την ύπαιθρο να εξαρτάται από τις πόλεις, έτσι έκανε και τις βάρβαρες, ημι-βάρβαρες χώρες να εξαρτώνται από τις πολιτισμένες, τις αγροτι-

κές χώρες από τις καπιταλιστικές, την Ανατολή από τη Δύση» (K. Marx, F. Engels, *Manifesto of the Communist Party*, 1848). Εν τούτοις, είναι σαφές ότι το νόημα της εξάρτησης αυτής είναι η αλληλεξάρτηση που χαρακτηρίζει, π.χ., τις σχέσεις μεταξύ μητροπόλεων σήμερα και όχι η εξάρτηση όπως την ορίζουμε στο κείμενο. Γι' αυτό, άλλωστε, και όχι μόνο δε βρίσκουν τίποτα το επιλήψιμο - όσον αφορά τις υπανάπτυκτες χώρες - στις σχέσεις εξάρτησης που δημιουργεί η διαδικασία ενσωμάτωσης τους στην παγκόσμια αγορά αλλά, αντίθετα, όπως είδαμε, θεωρούν την εγκαθίδρυση των σχέσεων αυτών απαραίτητο βήμα για την έξοδο τους από τη στασιμότητα.

21. Αν, βέβαια, θεωρήσουμε ότι η Ιαπωνία δεν υπάγεται στον ασιατικό, τρόπο παραγωγής (ο ίδιος ο Μαρξ δεν αναφέρεται πουθενά στη φύση της ιαπωνικής κοινωνίας και της διαδικασίας μετάβασης της στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής) και την κατατάζουμε στις χώρες με φεουδαρχική δομή ανάλογη των δυτικοευρωπαϊκών, τότε το πρόβλημα ως προς την Ιαπωνία πιθανώς λύνεται (βλ. επόμενη σημ.) αλλά εξακολουθεί να υπάρχει ως προς τις άλλες καθυστερημένες και στάσιμες περιφερειακές χώρες, όπως, π.χ., η Ινδία στην εποχή του Μαρξ - αλλά και σήμερα. Το ερώτημα, δηλαδή, είναι: μπορούν οι χώρες αυτές να αναπτύξουν τις παραγωγικές τους δυνάμεις μέσω της ενσωμάτωσης ή, αντίθετα, της απομόνωσης τους από την παγκόσμια αγορά;

22. Μεταγενέστεροι μαρξιστές προσπάθησαν να διορθώσουν τις «ατέλειες» αυτές της κλασικής μαρξιστικής σκέψης, κατατάσσοντας σχεδόν όλες τις περιφερειακές χώρες σε φεουδαρχικές, ημι-φεουδαρχικές, πρωτο-φεουδαρχικές, κ.λπ. Όπως σωστά παρατηρεί και ο Hobsbawm, όμως, ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής δεν αποτελεί «κατηγορία-υπόλοιπο» στο μαρξιστικό σύστημα, στην οποία να μπορούμε να καλουπώσουμε τους σχηματισμούς που δεν «μπαίνουν» στους άλλους τρόπους παραγωγής (Hobsbawm, *op. cit.*, σελ. 62).

23. «Η ορθοδοξία στα θέματα του μαρξισμού σχετίζεται αποκλειστικά με τη μέθοδο». G. Lukacs, *History and Class Consciousness*, Merlin, 1971, σελ. 1.

24. Δεν αναφερόμαστε εδώ στη διαλεκτική μέθοδο γενικά αλλά στη μαρξιστική εφαρμογή της διαλεκτικής μεθόδου, ως προς την εξήγηση της φύσης των κοινωνικο-οικονομικών σχηματισμών των χωρών της περιφέρειας. Άλλωστε, η διαλεκτική μέθοδος γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε, έδωσε πολύ μεγαλύτερο θεωρητικό υπόβαθρο στο σοσιαλιστικό κίνημα (το τίμημα ήταν η δημιουργία των μαρξιστών «ειδικών» που προστέθηκαν - και συμπληρώνουν - τους ορθόδοξους ειδικούς στη Γνώση ή στην Πολιτική.) Από την άλλη μεριά, όμως, το περιεχόμενο του σοσιαλισμού έγινε καταστροφικά στενότερο, με την έμφαση που δόθηκε από το μαρξισμό στα «αντικειμενικά» οικονομικά στοιχεία της κοινωνίας.

25. Avineri, *op. cit.*, σελ. 30.

26. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και οι S. Schram και H. Carrere a' Encausse, που υποστηρίζουν ότι ο Μαρξ ήταν «ευρωκεντρικός» και θεωρούσε την ευρωπαϊκή κουλτούρα ανώτερη της ασιατικής, ενώ η θεωρία του βασιζόταν σε μια κοινωνική δύναμη, το βιομηχανικό προλεταριάτο, που δεν αποτελούσε σημαντικό παράγοντα έξω από την Ευρώπη. S. Schram και H. Carrere d' Encausse, *Marxism and Asia*, 1969. Αλλά και ορθόδοξοι μαρξιστές, κριτικοί της θέσης αυτής, αναγκάζονται να καταλήξουν σε παρόμοια συμπεράσματα: «ο Μαρξ ήταν ευρωκεντρικός στο εξής σημείο: οι πηγές της σκέψης του βρίσκονται στην ευρωπαϊκή ιστορία της διάνοησης και αντιπροσωπεύουν ένα μίγμα ρευμάτων της σκέψης του 19ου αιώνα (επιχείρημα που επιβεβαιώνει αυτό που αναφέραμε στο κείμενο, ότι δηλαδή και η ίδια η μέθοδος είναι

προϊόν ιστορικής εξέλιξης)... η σκέψη του Μαρξ ήταν αποτέλεσμα κοινωνικών και διανοητικών διαδικασιών που αναφέρονται ειδικά στη Δύση». F. Halliday, «On Marxism and Asia», *New Left Review*, Μάιος - Ιούνιος 1970.

27. Όπως παρατηρεί και ο Bookchin, στο μαρξισμό «η ελευθερία απεκδύεται της αυτονομίας της και της κυριαρχίας της στην ανθρώπινη συνθήκη. Μετατρέπεται σε μέσο αντί για σκοπό. Εάν η ελευθερία είναι επιθυμητή ή όχι εξαρτάται από το αν προωθεί την "αντικειμενική" εξέλιξη. Επομένως, οποιαδήποτε αυταρχική οργάνωση, οποιοδήποτε σύστημα καταπίεσης, οποιαδήποτε τακτική καθοδήγηση των μαζών γίνεται αποδεκτή, ακόμα και θαυμαστή, αν ευνοεί το "χτίσιμο του σοσιαλισμού" ή την "αντίσταση στον ιμπεριαλισμό", σαν να ήταν δυνατό ο "σοσιαλισμός" ή ο "αντιιμπεριαλισμός" να έχουν οποιοδήποτε νόημα όταν δηλητηριάζονται από την καταπίεση, τη χειραγώγηση και τις αυταρχικές μορφές οργάνωσης. Οι κατηγορίες (σε ένα τέτοιο σύστημα) αντικαθιστούν τις πραγματικότητες, οι αφηρημένοι σκοποί αντικαθιστούν τους πραγματικούς, η Ιστορία αντικαθιστά την καθημερινή ζωή». M. Bookchin, *Post-scarcity Anarchism*, London, 1974, σελ. 241-42.

28. «Η παράδοξη φύση της σοβιετικής κοινωνίας συνίσταται στο ότι το πιο μεθοδικό σύστημα εξουσίας θεωρείται ότι προετοιμάζει το έδαφος για την ελευθερία, η πολιτική της καταπίεσης δικαιώνεται ως η πολιτική της απελευθέρωσης». H. Marcuse, *Soviet Marxism*, Routledge, 1958, σελ. 93.

29. Βλ. T.S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago, 1970, I. Lakatos και A. Musgrave, *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge, 1970, για μια διεξοδική συζήτηση της έννοιας «παράδειγμα».

30. Βλ. E. Laclau, «Feudalism and Capitalism in Latin America* στο βιβλίο του *Politics and Ideology in Marxist Theory*, NLB, 1977, J.G. Taylor, *From Modernization to Modes of Production*, Macmillan, 1979 (κυρίως το πρώτο μέρος), R. Brenner, «The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-smithian Marxism», *New Left Review*, αρ. 104, Ιούλιος - Αύγουστος 1977.

31. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι, παρά τις φανερές ομοιότητες της ανάλυσης στη μελέτη αυτή με το παράδειγμα εξάρτησης, δεν αποδεχόμαστε την ευθύνη για όλες τις θέσεις του παραδείγματος αυτού, προ παντός γι' αυτές που αναφέρονται στην ιστορική διαδικασία της επέκτασης του καπιταλισμού ή στον ορισμό και τη φύση του καπιταλισμού. Εν τούτοις, πολλά από τα μεθοδολογικά, κυρίως, εργαλεία που αναπτύχθηκαν στα πλαίσια του παραδείγματος αυτού υιοθετήθηκαν από την παρούσα μελέτη στην προσπάθεια ερμηνείας της ελληνικής περίπτωσης.

32. C. Bettelheim, *Planification et croissance acceleree*, Maspero, 1967.

33. N. Πουλιαντζά, *Η κρίση των δικτατοριών*, Παπαζήσης, 1975, κεφ. 1.

34. Βλ. A. Foster-Carter, «The Modes of Production Debate», *New Left Review*, Ιανουάριος 1978, για σχετική συζήτηση στο θέμα.

35. Βλ., για παράδειγμα, J.G. Taylor, *op. cit.*

36. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η προσέγγιση των τρόπων παραγωγής δεν αποτελεί παρά μια εκλεπτυσμένη επανάληψη του κλασικού μαρξιστικού επιχειρήματος στο θέμα της ενσωμάτωσης των περιφερειακών χωρών στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Σαν τέτοια αδυνατεί να εξετάσει το πρόβλημα πέρα από τη μονοδιάστατη διχοτόμηση: καπιταλισμός = επικράτηση σχέσεων ημερομίσθιας εργασίας στην παραγωγή, ταχύς ρυθμός ανάπτυξης, σύγχρονη τεχνολογία, κλπ· προ-καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής = επικράτηση διαφορετικών σχέσεων παραγωγής (βάσει του κριτηρίου της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και της ιδιοποίησης του προϊόντος), στασιμότητα, κα-

θυστερημένη τεχνολογία, κ.λπ.

37. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η προσέγγιση των τρόπων παραγωγής δεν έχει καμιά σχέση με την ορθόδοξη θεωρία της δυαδικής ανάπτυξης, όπου οι προ-καπιταλιστικοί τομείς δε βρίσκονται σε οργανική σύνδεση με το σύγχρονο τομέα. Βλ. W.A. Lewis, «Economic Development with Unlimited Supply of Labour», *Manchester School*, Μάιος 1954 και A.K. Sen, «Peasants and Dualism with or without Surplus Labour», *Journal of Political Economy*, Οκτώβριος 1966.

38. A. Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: a Critical Survey*, Macmillan, 1980, σελ. 265.

39. Από τη μεριά του είδους της αναπτυξιακής διαδικασίας, η αβασάνιστη χρήση στατιστικών δεικτών που αποτελούν μόνο ενδείξεις ενός εικονικού μέσου επιπέδου ανάπτυξης (ενώ ακριβώς το πρόβλημα της περιφερειακής ανάπτυξης είναι ο ανισομερής χαρακτήρας της) είναι όχι μόνο επιπόλαιη αλλά και απατηλή. Εν τούτοις, ακόμα και αν χρησιμοποιήσουμε παρόμοιους «χονδρικούς» δείκτες, όπως το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, η σημασία που μπορούμε να τους αποδώσουμε είναι βέβαια μόνο συγκριτική και όχι απόλυτη. Το 1960, το κατά κεφαλήν μέσο ευρωπαϊκό ΑΕΠ ήταν πάνω από το διπλάσιο σε σχέση με το αντίστοιχο ελληνικό: σχέση ευρωπαϊκού προς ελληνικό 2,4. Το 1972, μετά από 13 χρόνια και ακριβώς στην περίοδο που υποτίθεται ότι συντελέστηκε το «ελληνικό θαύμα», το μέσο κατά κεφαλήν ευρωπαϊκό εισόδημα εξακολουθούσε να είναι πάνω από το διπλάσιο σε σχέση με το ελληνικό: σχέση ευρωπαϊκού προς ελληνικό 2,1. Βλ. *Statistical Yearbook 1974*, U.N. Τέλος, το 1979, το μέσο ΑΕΠ των μητροπολιτικών χωρών (βιομηχανικές οικονομίες του μηχανισμού της αγοράς, κατά την ταξινόμηση της Διεθνούς Τράπεζας) ήταν επίσης υπερδιπλάσιο του ελληνικού: σχέση μητροπολιτικού προς ελληνικό 2,4. Βλ. *World Development Report 1981*, World Bank. Το άνοιγμα, επομένως, μεταξύ της χώρας μας και των μητροπόλεων παραμένει ακριβώς το ίδιο μετά από μια 20ετία κατά την οποία η Ελλάδα είχε τη μεγαλύτερη «ανάπτυξη» στη ιστορία της.

40. Ο δείκτης αυτός τονίζεται ιδιαίτερα από μαρξιστές αναλυτές που ξεκινούν από την αρχή της ταυτοποίησης της «προόδου» με την αυξανόμενη οργανική σύνθεση κεφαλαίου. Έτσι, ο R. Hilferding, για παράδειγμα, υποθέτει ότι οποιοδήποτε δασμολογικοί περιορισμοί που καταλήγουν σε περισσότερες εξαγωγές και λιγότερες εισαγωγές αγαθών με υψηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου είναι ωφέλιμοι για μια χώρα (R. Hilferding, *Finanzkapital*, 1910). Η λογική συνέπεια αυτής της υπόθεσης είναι ότι πολλοί ορθόδοξοι μαρξιστές, ακόμα και σήμερα, θεωρούν ότι η διάρθρωση του εξωτερικού εμπορίου είναι καθοριστικός δείκτης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Όσο δηλαδή περισσότερα βιομηχανικά προϊόντα εξάγει μια χώρα στο σύνολο, τόσο πιο προχωρημένο είναι το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών της δυνάμεων. Μια τέτοια ανάλυση έρχεται, βέβαια, σε φανερή σύγκρουση με το γεγονός, π.χ., ότι το Χονκ-Κονγκ εξάγει μεγαλύτερη αναλογία βιομηχανικών προϊόντων από την Αυστραλία ή τη Νέα Ζηλανδία, χωρίς, φυσικά, να μπορεί κανένας να χαρακτηρίσει το πρώτο (έστω και δυνητικά) κυρίαρχη χώρα και τις χώρες στη δεύτερη κατηγορία περιφερειακές. Αναλύσεις αυτού του είδους έρχονται σε τόσο κραυγαλέα σύγκρουση με την πραγματικότητα ακριβώς γιατί, από τη μια μεριά, είναι στατικές και δεν παίρνουν υπόψη αλλαγές στο διεθνή καταμερισμό εργασίας μέσα στην παγκόσμια αγορά, ενώ από την άλλη, δεν ξεκινούν από την αρχή ότι ο μόνος τρόπος που επιτρέπει μια ρεαλιστική ανάλυση της αναπτυξιακής διαδικασίας πρέπει να βασίζεται στην εξέταση της οι-

κοινωνικής δομής μιας χώρας ως συνόλου, του βαθμού δηλαδή που είναι ολοκληρωμένη, κ.λπ. (βλ. κεφ. Γ).

41. Σ. Μπαμπανόση και Κ. Σούλα, *Η Ελλάδα στην περιφέρεια των αναπτυγμένων χωρών*, Θεμέλιο, 1976, σελ. 166. Παρόμοια, η Ελλάδα θεωρείται ότι «πέρασε σε ένα στάδιο μέσης καπιταλιστικής ανάπτυξης, εφόσον αποκολλήθηκε από τον καθυστερημένο - βασικά αγροτικό - χαρακτήρα της οικονομίας της». Δ. Μπενάς, *Η εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, 1976, σελ. 318.

42. Α. Ζαχαρέας, «Ένα δημοκρατικό πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής αναπτύξεως», *ΝΕΑ ΚΕΙΜΕΝΑ*, Κέδρος, 1972, σελ. 312.

43. Π. Αβδελίδης, *Η αγροτική Οικονομία και οι προοπτικές ανάπτυξης της*, Αθήνα, 1975, σελ. 18. Ο συγγραφέας διαφωνεί με την ταξινόμηση των διεθνών οργανισμών (αναπτυγμένες / αναπτυσσόμενες / σοσιαλιστικές) και προτείνει να προστεθούν οι υποδιαιρέσεις περισσότερο / λιγότερο αναπτυγμένες, χώρες στη διαδικασία της ανάπτυξης / υπανάπτυκτες - καθυστερημένες. Παρόμοιες, όμως, ταξινομήσεις εξομοιώνουν έμμεσα τις σημερινές «υπανάπτυκτες» χώρες με τις σημερινές αναπτυγμένες σε κάποιο προηγούμενο στάδιο ανάπτυξης. Η υπόθεση, δηλαδή, στην οποία στηρίζονται οι ταξινομήσεις αυτές είναι ότι η υπανάπτυξη είναι ταυτόσημη με την καθυστέρηση και ότι η αυτόνομη ανάπτυξη των περιφερειακών χωρών είναι δυνατή στα πλαίσια της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς. Αντίθετα, στη μελέτη αυτή διακρίνουμε δύο βασικά κατηγορίες: μητροπολιτικές / κυρίαρχες χώρες και περιφερειακές / εξαρτημένες. Στην τελευταία κατηγορία, όμως, θα μπορούσαμε να κάνουμε διάκριση μεταξύ περιφερειακών και ημιπεριφερειακών χωρών (όπως η Ελλάδα) βάσει της ισχύος της κρατικής μηχανής ως προς τον επηρεασμό των δυναμέων της αγοράς.

44. Βλ. εισήγηση Θ. Πάγκαλου στο βιβλίο *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, έκδοση της Ένωσης Ελλήνων Πανεπιστημιακών Δυτ. Ευρώπης, Κάλβος, 1974, σελ. 65. Βλ. ακόμα Μ. Νικολινάκος, «Η έννοια του Ευρωπαϊκού Νότου» στο βιβλίο του *Εξάρτηση και οικονομική ανάπτυξη*, Νέα Σύνορα, 1977.

45. Κ. Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Εξάντας, 1975, σελ. 17.

46. Ν. Πουλιαντζά, *Η κρίση των δικτατοριών*, Παπαζήσης, 1975, σελ. 10.

47. Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, 1977, σελ. 23.

48. Βλ. τη σημαντική εργασία του Ν. Μουζέλη *Σύγχρονη Ελλάδα: όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, 1978.

49. Αν και διαφωνούμε με τη γενικότερη και, κυρίως, τη μεθοδολογική προσέγγιση του συγγραφέα, στο συγκεκριμένο θέμα είναι πολύ σωστός ο χαρακτηρισμός του έλληνα αγρότη ως «μισθωτού με το κομμάτι, ή κατ' οίκον, του απρόσωπου καπιταλιστικού συστήματος» (βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, σελ. 184). Είναι σωστή, δηλαδή, η θέση ότι οι μορφές οργάνωσης της αγροτικής μας παραγωγής δεν αποτελούν προ-καπιταλιστικά υπολείμματα (ή τρόπους παραγωγής) αλλά μια μορφή ενσωμάτωσης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Το γεγονός, άλλωστε, ότι το κράτος και η ΑΤΕ εξασφαλίζουν, μόνιμα, μεταξύ των 2/3 και 3/4 των γεωργικών επενδύσεων άγιου κεφαλαίου, με συνέπεια τη συνεχή αύξηση των αγροτικών χρεών στη μεταπολεμική περίοδο (από 27% του ακαθ. αγροτ. προϊόντος το 1950 σε 32% το 1967 (σελ. 206) επιβεβαιώνει τη θέση αυτή.

50. Ο Μουζέλης εισηγείται τη χρησιμοποίηση του λενινιστικού ορισμού της καπιταλιστικής επιχείρησης, σύμφωνα με τον οποίο καπιταλιστικές είναι οι επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν πάνω από 15-30 εργάτες. Βλ. V. Lenin, *The Development of Capitalism in Russia*, 1907.

51. *Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας 1975*, ΕΣΥΕ, Αθήνα, 1980.

52. *Yearbook of Labour Statistics*, ILO.

53. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του αγροτικού προϊόντος στην περίοδο 1950-75 έφθασε το 4%. Βλ. *Εθνικοί Λογαριασμοί 1958-75*, Υπουργείο Συντονισμού, 1976.

54. *Ibid.*

55. Οι μεταπολεμικοί ρυθμοί ανάπτυξης της γεωργίας δε σημαίνουν, όμως, ότι η τελευταία έπαψε να χαρακτηρίζεται από χαμηλή παραγωγικότητα «είτε σε σχέση με την ευρωπαϊκή γεωργία είτε με τον αστικό τομέα στην Ελλάδα», όπως εσφαλμένα υποθέτει ο Βεργόπουλος (βλ. K. Vergopoulos, «Capitalism and Peasant Productivity», *Journal of Peasant Studies*, Ιούλιος 1978). Η αγροτική παραγωγικότητα (εργασίας / κεφαλαίου / εδάφους) είναι πράγματι χαμηλή τόσο σε σχέση με το μεταποιητικό τομέα όσο και, πολύ περισσότερο, σε σχέση με την αντίστοιχη παραγωγικότητα των μητροπολιτικών χωρών. Η εξήγηση που μπορεί να δοθεί στο φαινόμενο αυτό έχει ακριβώς σχέση με την οργανική σύνδεση της γεωργίας με τους άλλους τομείς, μέσα από μια διαδικασία εξαρτημένης ανάπτυξης, που δημιουργεί άνισους ρυθμούς ανάπτυξης των διαφόρων τομέων (ή ακόμα και κλάδων μέσα στον ίδιο τομέα) και όχι με την επικράτηση προ-καπιταλιστικών μορφών και την απουσία οργανικών δεσμών. (Βλ. κεφ. Γ).

56. A. Williams, *Southern Europe Transformed*, Harper and Row, 1984, σελ. 15. Βλ. ακόμα R.L. King, «Southern Europe: Dependency or Development?», *Geography*, τόμος 67, 1982, σελ. 221-34.

57. P. Selwyn, «Some Thoughts on Cores and Peripheries», στο βιβλίο των P. Seers, B. Schaffer, M. L. Kiljunen, *Underdeveloped Europe*, Harvester, 1979, σελ. 37.

58. Επομένως, είναι αυτονόητη η σημασία της ανάλυσης της ιστορικής διαδικασίας μέσω της οποίας η Ελλάδα ενσωματώθηκε στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Εν τούτοις, η παρούσα μελέτη συγκεντρώνεται στα αποτελέσματα μόνο της ιστορικής αυτής διαδικασίας ενσωμάτωσης, ενώ για την ίδια τη διαδικασία παραπέμπουμε στις σημαντικές, παλιές και νέες, μελέτες για το θέμα. Ενδεικτικά, αναφέρουμε την *Εισαγωγή εις την Ιστορία της Ελληνικής Κεφαλαιοκρατίας* του Γ. Κορδάτου, Αθήνα, 1930, την έκδοση της Ελληνικής Εταιρίας Πολιτικής Επιστήμης *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, 1977, το βιβλίο του Κ. Μοσκόφ *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα*, Σύγχρονη Εποχή, 1978, το βιβλίο του Μ. Νικολινάκου *Μελέτες πάνω στον ελληνικό καπιταλισμό*, Νέα Σύνορα, 1976 και τις ήδη αναφερθείσες μελέτες των Ν. Μουζέλη (*Modern Greece*), Κ. Τσουκαλά (*Εξάρτηση και αναπαραγωγή*) και Κ. Βεργόπουλου (*Το αγροτικό ζήτημα*).

59. Σύμφωνα με τον S. Amin, ο χαρακτήρας που παίρνει τελικά η τυπολογία της υπανάπτυξης σε κάθε χώρα ποικίλλει στο άπειρο, και το τελικό αποτέλεσμα εξαρτάται βασικά από τρία στοιχεία: τη δομή του προκαπιταλιστικού σχηματισμού τη στιγμή της διεθνούς ενσωμάτωσης, τις οικονομικές μορφές της διεθνούς επαφής και τις πολιτικές μορφές που συνόδευσαν αυτή την ενσωμάτωση (βλ. S. Amin, *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα*, Νέα Σύνορα, 1975, σελ. 274-5).

60. Όπως τονίστηκε σχετικά και στο προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. σημ. 21), η «επιστήμη της οικονομίας», τόσο με την ορθόδοξη νεο-κλασική όσο και με τη μαρξιστική έννοια, είναι όχι μόνο μη επιθυμητή (με βάση τις οδυνηρές εμπειρίες των λαών σε Ανατολή και Δύση στα χέρια των «ειδικών») αλλά και σε αδυναμία να ικανοποιήσει τα μεθοδολογικά κριτήρια «επιστημονικότητας» που θέτει η ίδια στον εαυτό της. Βλ. σχετικά με το μαρξιστικό παράδειγμα, A. Cutler, B. Hindess, P. Hirst, A. Hussain, *Marx's Capital and Capitalism today*, Routledge, 1977. Σχετικά με το ορθόδοξο παράδειγμα, βλ. ενδεικτικά T.W. Hutchinson, *Knowledge and Ignorance in Economics*, Blackwell, 1977 και D. Bell και I. Kristol, *The Crisis in Economic Theory*, Basic Books, 1981. Θα μπορούσαμε λοιπόν να συμφωνήσουμε με την καταδίκη της «επιστημονικής» μεθόδου, ιδιαίτερα όσον αφορά τις κοινωνικές επιστήμες, όπου συνήθως ο «επιστημονικός» χαρακτήρας της θεωρίας είναι ο μανδύας που καλύπτει αντίστοιχες ιδεολογικές επιλογές. Ιστορικά, άλλωστε, όπως τονίζει ο Feyerabend, «πρόοδος, σύμφωνα με οποιοδήποτε κριτήριο, πραγματοποιήθηκε μόνο γιατί μερικοί στοχαστές είτε αποφάσισαν να μη δεσμευτούν από μερικούς "φανερους" μεθοδολογικούς κανόνες, είτε γιατί, αθέλητα, τους έσπασαν» (P. Feyerabend, *Against Method*, NLB, 1975, σελ. 23). Οι ακολουθούντες παρόμοιους πάγιους μεθοδολογικούς κανόνες, συμπεραίνει ο ίδιος, όταν βρίσκονται αντιμετώπι με το πλούσιο ιστορικό υλικό, δεν μπορούν να κάνουν τίποτα άλλο παρά να το φτωχαίνουν με τους διάφορους ιστορικούς «νόμους» τους, για να μπορέσουν έτσι να ικανοποιήσουν την ανάγκη τους για διανοητική ασφάλεια, για «αντικειμενικότητα» και «αλήθεια» (σελ. 27-28).

61. Αναφερόμαστε σε ερμηνευτικό και όχι «επιστημονικό» πλαίσιο, γιατί, με δεδομένη την ανυπαρξία «αντικειμενικών» κριτηρίων στην επιλογή μεταξύ θεωριών (ανεξάρτητα από τη μέθοδο, ρασιοναλιστική, θετικιστική, κ.λπ. που χρησιμοποιούν), το μόνο ίσως που μπορεί να κάνει ο ερευνητής είναι να δώσει μια πιθανή ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων, πάντα φυσικά υπό το πρίσμα της προβληματικής (του παραδείγματος) που εκφράζει τις κοινωνικές επιλογές του. Η μέθοδος, επομένως, που θα ακολουθήσουμε δε στηρίζεται ούτε σε ένα κλειστό ιδεολογικό σύστημα με τους ιστορικούς «νόμους» του, κ.λπ. αλλά ούτε και στη θετικιστική μέθοδο των εμπειρικά επιβεβαιωμένων υποθέσεων που χρησιμοποιούν οι ορθόδοξοι ερευνητές. Αντίθετα, η μέθοδος στο βιβλίο αυτό στηρίζεται στη λογική - αναλυτική επεξεργασία ορισμένων υποθέσεων που αφορούν το φαινόμενο της εξάρτησης και στη μελέτη των στατιστικών στοιχείων, όχι για να επιβεβαιωθούν οι πρώτες σε σχέση με τα δεύτερα αλλά απλώς για να συνυπολογιστούν, σε μια προσπάθεια εκτίμησης της ρεαλιστικής διάστασης των υποθέσεων μας και των λογικών συνεπειών τους.

62. Η προσέγγιση των τρόπων παραγωγής προσπαθεί ακριβώς να συσχετίσει τις ανισομέρειες της περιφερειακής ανάπτυξης με τις σχέσεις παραγωγής, πράγμα που, όπως αναφέρθηκε, δημιουργεί σειρά ερωτηματικών, ιδιαίτερα σε σχέση με την ελληνική περίπτωση. Βλ. N. Mouzelis, *Modern Greece*.

63. Βλ. A. Cutler, *Marx's Capital and Capitalism today*, τόμος I, μέρος III, για εκτενή συζήτηση σχετικά με το θέμα.